

ԱՆԻԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԸ
(ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐԲ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ ԱՆԻՈՑ)

Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու պատմության մեջ Հայոց միջնադարյան մայրաքաղաք Անիւն ճշմանակալից դեր է կատարել որպէս կաթողիկոսական Աթոռամիստ, եպիսկոպոսանիստ, հոգևոր-եկեղեցական կյանքի կենտրոն, ազգային-եկեղեցական ժողովների գումարման վայր: Սակայն Անիի եկեղեցական կյանքի պատմության հարցերը մեծ մասամբ անտեսվել կամ թերի են ներկայացվել քաղաքի պատմությանն անդրադարձած բազմաթիվ հեղինակների մոտ: Անգամ Անիի այնքան մեծ համարում ունեցող եպիսկոպոսների, նրանց հաջորդականության մասին անհնար է որևէ հավաք տեղեկություն գտնել առկա գրականության մեջ: Այս տեսանկյունից թերևս միակ բացառությունն է Ղ. Ալիշանը, որն իր «Օիրակ» (1881 թ.) համապատումի մեջ, ըստ ժամանակին հայտնի ու իրեն մատչելի նյութերի, անդրադառնում է մեզ հետաքրքրող խնդիրներին: Սակայն այդ շրջանում Անիւն դեռևս անհրաժեշտ չափով չէր ուսումնասիրված, հրապարակված չէին բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ և վաստակաշատ հայագետին շատ բան անձանոթ էր:

Անիի եպիսկոպոսական Աթոռի պատմություն ուսումնասիրությունը մեծապես լրացնում ու հարստացնում է քաղաքի՝ հատկապես ԺԳ-ԺԴ դարերի ընդհանուր պատմությունը, բացահայտում Անիի հասարակական և եկեղեցական կյանքի որոշ յուրահատկությունները, Աթոռակալների տոհմական ծագումը և այլն: Նյութը հետազոտելիս մեր հիմնական սկզբնաղբյուրներն են եղել քաղաքի և մերձակա վանքերի վիմագիր արձանագրություններն ու ձեռագրերի հիշատակարանները, քանի որ պատմիչների մոտ շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Այդ աղբյուրների հիման վրա մենք կազմել ենք մասն Անիի եպիսկոպոսների գավազանագիրքը:

961 թ. մայրաքաղաք դառնալուց հետո Անիւն անկասկած ունեցել է եպիսկոպոս՝ քաղաքի հոգևոր պետ: Հարկ է նշել, որ դեռևս Արշակունիների ժամանակ գոյություն ուներ «արքայական դրան եպիսկոպոսի» պաշտոնը (*Մոկացի, 1897, 284*), որը պետք է պահպանված լիներ մասն հագրատունիների ժամանակ: Մատթեոս Ուռհայեցու և Սմբատ Սպարապետի հաղորդած որոշ տեղեկություններից դատելով, կարելի է ենթադրել, որ Աշոտ Գ-ի ժամանակ այդ պաշտոնն ստանձնել է Հոռոմոսի վանահայր Սարգիսը¹: Իսկ երբ որոշ ժամանակ անց (992 թ.) մայրաքաղաքը դարձել է մասն կաթողիկոսանիստ, ուր, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, «երկոտասան եպիսկոպոսք... ի տան հայրապետին անպակաս լինէր» (*Ուռհայեցի, 1869, 184*), հավանաբար այդ տասներկուսից մեկին է հանձնարարվել քաղաքի ներքին եկեղեցական կյանքի տնօրինությունը: Սակայն

Աճիի և Օիրակի եպիսկոպոսությունը, որպես Հայաստանյայց եկեղեցու առանձին հոգևոր և վարչատարածքային միավոր, ինչպես երևում է, կազմավորվել է 1072 թ., Բարսեղ Ա Աճեցու ձեռնադրության ժամանակ²:

ԺԱ դարի վերջերին քուզանդական կարճատև տիրապետությունից (որի հենց սկզբում, փաստորեն, վերացվեց Աճիի կաթողիկոսական Աթոռը) և 1064 թ. սելջուկյան ավերածությունից հետո, Մանուչե ամիրայի իշխանության ճեղք աճեցած քաղաքն աստիճանաբար սկսում էր ուղքի կանգնել՝ վերականգնելով նաև եկեղեցական կյանքի բնականոն վիճակը:

Ինչպես նշվեց, 1072 թ. Աճի եկած. կաթողիկոս Գրիգոր Բ Վկայասերն այստեղ Աճի քաղաքի ու Օիրակ գավառի արքեպիսկոպոս է ձեռնադրում իր քրոջ որդի Բարսեղին: Այդ մասին հնագույն Հայսմավուրքներից մեկում կարդում ենք. «...Գրիգորիս եկն յԱրեւելս...եւ օրհնեաց զմիւս քուրերորդին իւր զտէր Բարսեղ՝ արքեպիսկոպոս Անոյ եւ Տաճն Օիրակաւոյ» (*Հովսեփյան, 1951, 420*): Նույն դեպքի մասին պատմում է նաև Ուտիայեցին. «Տէր Գրիգորիս զմացեալ ի մայրաքաղաքն Հայոց՝ որ կոչի Աճի, և անդ ձեռնադրեաց եպիսկոպոս զԲարսեղն՝ զքեռորդին իւր» (*Ուտիայեցի, 1991, 226*), իսկ քիչ անց Բարսեղին կոչում է «արքեպիսկոպոս Օիրակայ»: Բարսեղը, որը բավական լայն լիազորություններով էր օժտվել, 1081 թ. Վկայասերի համաձայնությամբ Հաղպատում կաթողիկոս է ձեռնադրվում, գալիս Աճի և մի կարճ ժամանակահատված, մինչև 1105 թ., վերականգնում տեղի կաթողիկոսությունը, ապա գործում քայլերի դիմելով հնազանդության բերում այդ շրջանում առաջացած հակաթոռ կաթողիկոսությունները: Գրիգոր Վկայասերի մահից հետո, 1105-ին, Բարսեղ Ա Աճեցին հաստատվում է Քեսուքի կարմիր վանքում, ուր և մահանում է 1113 թ.:

Հայտնի չէ, թե Բարսեղի մահից հետո, մինչև նրա եղբոր՝ Գրիգոր իշխանի թոռ Բարսեղ Բ Աճեցու ձեռնադրությունը (առաջին անգամ հիշվում է 1160 թ.), ով է Աճիի եպիսկոպոսը եղել³:

Այս շրջանում Հայոց եկեղեցում Աճիի եպիսկոպոսական Աթոռին կարևորագույն տեղ էր հատկացվում: Ղ. Ալիշանը, գրելով Աճիի թագավորության և կաթողիկոսական Աթոռի անկման մասին, այնուհետև ավելացնում է, թե «...ցվերջ ԺԲ դարու՝ Աճի Հայոց մայրաքաղաք կը համարէր եւ բնակավայր կաթողիկոսաց, որք եւ յոյս ունէին վերադառնալ հոգ, որոյ եւ եպիսկոպոսն իբրեւ իրենց Աթոռակալ էր, սկսեալ Մեծի Վկայասիրէն դրուած Բարս՝ դէ եւ հարիւր տարի ետեւ ալ Հոռմկլայի ժողովոյն մէջ (1177) լետ երկուց կաթողիկոսացն՝ Հայոց եւ Աղուանից՝ ամենուն նախԱթոռ բազմեցաւ Անոյ արքեպիսկոպոսն Բարսեղ» (*Ալիշան, 1873 125*): Այս վերջինիս օրոք Աճիի եպիսկոպոսությունը գլխավորում էր յուսիսային Հայաստանի հոգևորականությամբ, հատկապես Հոռմկլայի Աթոռի հետ եղած հարաբերություններում (*Օրմանյան, 1959, 1525*): Ըստ Մ. Չամչյանի, Ղ. Ալիշանի, Մ. Օրմանյանի՝ 1114 թ. կարմիր վանքի

եկեղեցական ժողովի ժամանակ ընդունված մի հատուկ որոշման համաձայն Հայոց կաթողիկոսների ձեռնադրությունը պետք է օրինական համարվեր Հայաստանի չորս գլխավոր եպիսկոպոսական Աթոռների (Հաղպատ, Բջնի, Տաթև, Արտագ) համաձայնությանը հեպքում, որոնցից մեկը, Մ. Օրմանյանի կարծիքով, սկզբնապես Անիի եպիսկոպոսությունն էր, և որի այդ իրավունքը հետագայում փոխանցվել է Բջնիին (*Օրմանյան, 1959, 1354*): Սակայն Լ. Խաչիկյանը, ելնելով չորս Աթոռների թվում 1247 թ. հիմնված Արտագի Աթոռի գոյության փաստից, մերժում է այս ենթադրությունը՝ հիշյալ կանոնական որոշումը վերագրելով 1293 թ. ժողովին (*Խաչիկյան, 1979, 136*): Այդ շրջանում արդեն Անիի Աթոռը նախկին դերը չուներ: Սակայն, անկախ չորս իրավասու Աթոռների վերաբերյալ որոշման գոյությունից, ԺԲ դարում Անիի եպիսկոպոսական Աթոռն առաջնակարգ դեր էր կատարում, որի բազմակի ապացույցները տեսնում ենք Բարսեղ Բ Անեցու գործունեությանը ծանոթանալիս (*Մաթևոսյան, 1993, 119-126*):

1187 թ. Հոռոմոսում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ Բարսեղը հոգացել էր իր եղբայր Ապիրատի որդու՝ Սարգսի՝ որպես իր հաջորդի նախապատրաստման մասին: Հովհաննես գրիչը հիշատակարանում նշում է. «...գծագրեցի զա... ի տիեզերահոյակ ուխտիս՝ Հոռոմոսի կոչեցեալ վանք... ի հայրապետութեան մեծարգոյ եւ հոչակաւոր առնմ Աստուծոյ տեառն Բարսղի եւ եղբարորդոյն նորա աստուածարեալ մանկագոյն քահանայի Սարգսի, զորս պահեսցէ Տէր Աստուած ամենազար Աշովն իւրով, հանդերձ եղբարքք եւ ազգաւ...» (*Ե-ԺԲ, 251*): Եվ իրոք, Բարսեղից հետո որպես Անիի եպիսկոպոս է հիշվում Ապիրատի որդի Սարգիսը:

Բարսեղ Ա Անեցուց՝ 1072 թվականից մինչև Սարգսի Աթոռակալությունը (վերջին անգամ հիշվում է 1220 թ.) Անիի Աթոռը գտնվել է Պահլավունիների հետ խնամփացած Ապիրատյան զորեղ տոհմի ներկայացուցիչների ձեռքին (Բարսեղ Ա Անեցու հայրը՝ Վասակը, մեծ իշխան Ապիրատի որդին էր, իսկ մայրը՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու դուստրը): Սարգսի Աթոռակալության ժամանակ Անին անցել էր Զաքարյանների տիրապետության տակ:

1206 թ. Զաքարե ամիրսպասալարը Լոռիում գումարում է եկեղեցական ժողով Հայոց և Վրաց եկեղեցիների ծիսական որոշ հարցերի համապատասխանեցման նպատակով՝ նախապես խնդիրը համաձայնեցնելով Հոռմկլայի Հովհաննես Ջ Սսեցի կաթողիկոսի և Կիրիկիայի Լևոն Բ թագավորի հետ: Ժողովի բարձրաստիճան մասնակիցների թվում էր Անիի եպիսկոպոսը՝ «Սարգիս՝ Աթոռակալ Անույ» (*Գանձակեցի, 1961, 172*): Զաքարեն Հովհաննես Սսեցի կաթողիկոսի ուղարկած վրանում պատարագ է մատուցել տալիս (այն պետք է իր հետ ունենար ռազմական երթերի ժամանակ, որպեսզի հնարավոր լիներ մարտից առաջ պատարագ մատուցել ու զինվորներին հաղորդություն տալ, ինչպես այդ անում էին վրացիները), որից ներկա հայ ավանդապահ հոգևորականության մի մասը դժգոհ է մնում ու լքում ժողովը: Ամիրսպասալարը ստիպված է լինում հաջորդ տարվա

սկզբներին հրավիրել մի նոր ժողով, այս անգամ՝ Անիում⁴։ Ներկաների թվում էին Դվինի ու Բջնիի վրթանես եպիսկոպոսը, Կարսի Հովհաննես եպիսկոպոսը, վանահայրեր, վարդապետներ ու քահանաներ Հաղբատի, Սանահինի, Կեչառիսի, Թեղեցյաց, Հավուց Թառի, Սեանի և այլ վանքերից, բնականաբար՝ նաև Անիից ու նրա մերձակայքից (*Գանձակեցի, 1961, 171-172, 174*)⁵։ Սակայն ժողովը կանոնավոր ընթացք չի ունենում, քանի որ նախ ձգձգվում է Զաքարեի խոստովանահայր Մխիթար Գոշի ուշանալու (նա Զաքարեի համառ պահանջից հետո է միայն Անի ճանապարհվում և քաղաք հասնում Աստվածահայտնության տոնի նախօրեին), ապա ժողովականների անմիաբանության պատճառով։ Զաքարեն Մխիթար Գոշի գալուց հետո հայտարարում է, թե ժողովի կարծիքն այլևս իր համար նշանակություն չունի, իսկ նրբանկատ վարդապետը ստիպված է լինում մի կողմից ամիրսպասալարին մեղմել, մյուս կողմից՝ իր հոգևոր եղբայրներին հորդորել, որ խնդիրը չսրեն։ Ի վերջո ժողովն ավարտվում է առանց վերջնական համաձայնության կայացման. Զաքարեն վարվում է իր ուզածի պես՝ որոշ ծիսական նորամուծություններ կիրառելով, իսկ Հայոց եկեղեցիները պահպանում են հնավանդ ծեսը («Զաքարիայ զԺամանակս կենաց իւրոց նոյնպէս վարեցաւ, որպէս կամէր, քայց եկեղեցիքն ամենայն՝ առաջին պաշտմամբ վարեցան», *Գանձակեցի, 1861, 177-178, Վարդան, 1861, 183*)։

Անիի եպիսկոպոսի դիրքորոշման մասին կարելի է դատել Գանձակեցու մի վկայությունից, ուր նա հայտնում է, թե մինչև Գոշի գալը ժողովականների կեսը համաձայնել էին Զաքարեի պահանջներին՝ «կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոքիկ, որ եպիսկոպոսք էին յիշխանութեանն, զի մի՛ անկցին յԱթոռոյն, և կէսք՝ ոչ» (*Գանձակեցի, 1961, 176*)։ Պարզ է, որ Անիի եպիսկոպոս Սարգիսն առաջին կեսում պետք է լիներ որպես Զաքարեի անմիջական իշխանության ներքո և նրա «իշխանութեան» մեջ գտնվող։

Այդուհետև Սարգիսը հիշվում է Անիի մերձակա Բագնայրի վանքի երեք՝ 1209, 1210, 1211 թթ. նվիրատվական արձանագրություններում։ Դրանցից երկրորդը, որը պատկանում է Օշականի Պարսիմո անունով ռաիսին, սկսվում է հետևյալ կերպ. «ՈՄԹ (1210) ի յամի աստուածաբեալ եւ մեծարգոյ տեառն Սարգսի վերադիտողի մայրաքաղաքին Անոյ եւ ի պետական իշխանութեան շահնշահ Զաքարիայի...» (*Սարգիսյան, 1864, 180*)։ Մյուս երկու արձանագրություններում նշվում է նաև Սարգսի հոր անունը՝ «ի յամի աստուածապատիւ տեառն Սարգսի, որդոյ Ապիրատի...» (*Սարգիսյան, 1864, 179, 181*)։ Սարգիս եպիսկոպոսի անվանը վերջին անգամ հանդիպում ենք Անիում, եպիսկոպոսաճիստ Ս. Առաքելոց եկեղեցու 1220 թ. կանոնագիր արձանագրության մեջ, ուր նա թողնում է քաղաքում երեցկոշ մահվան ժամանակ Աթոռին տրվող մեծ ու փոքր «մուտքը»՝ հարկը։ Արձանագրությունը մասնավորապես տեղեկացնում է. «ի թուիս Ոկթ

(1220) շնորհիւ Աստուծոյ եւ տէր Սարգիս, որդի Ապիրատի, առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անույ եւ կամակեցկութեամբ ամիրիս Երկաթա, յաղագս բարեպաշտ եւ աստուածասէր պատրոնաց մերոց աթաբակ Իւսնէի եւ ամիրսպասալար Եաֆան Սարգսի եւ Աւագի երկարկենդանութեան եւ յիշատակի մեծ սպարապետի Աւագ Զաքարէի ազատեցաք զամենայն քաղաքիս քահանայիս զիրիցակնոջ մուտք՝ զմահու եւ զկենաց եւ զմատղաց, զփարթամաց եւ զաղքատաց, զեկաց եւ զքնակաց, թէ լաւ եւ թէ վաթար իրիցակին վախճանի ոչ մեծ մուտք եւ ոչ փոքր ի յԱթոռս չտայ, այլ ազատ են մինչ ի գալուստ Բանին Աստուծոյ. եւ զայս եւս հաստատեցաք, որ չունի հրաման ի Բանէ Աստուծոյ եպիսկոպոս, որ այժմ, եւ կամ զկնի մեր, յազնութիւն յուզէ յիրիցանոյս, մինչեւ զայն փողն կամաւ կամ ակամա. եւ քահանա, որ պատահիչ լինի ուխտիս եւ ազնութիւն տա, ի կարգեն լուծեալ լիցի...» (Դիվան, Ա. 17):

Արձանագրութիւնը ուշագրավ է մի քանի առումով. նախ տեղեկացնում է Անիում երեցկնոջ մահվան ժամանակ եպիսկոպոսական Աթոռի օգտին գանձվող յուրօրինակ հարկի մասին, որը հալանաբար տրվում էր մկրատվության ձևով («կամաւ կամ ակամա»): Արձանագրութիւնը կարևոր ակնարկ է պարունակում այդ ժամանակաշրջանի քաղաքի բազմաճիւղային քահանայական դասի՝ երեցանու մասին, որն արդեն պայմանականորեն բաժանվում էր եկվորների ու քնիկների՝ «զեկաց եւ զքնակաց» (այդ մասին վկայություններ կան նաև հետագայի արձանագրություններում), ինչպես նաև ունեւորների և չունեւորների՝ «զփարթամաց եւ զաղքատաց»: Հետաքրքիր է, որ հարկը թողնելը մկրվել է Զաքարե ամիրսպասալարի հիշատակին: Այս արձանագրության մեջ առաջին անգամ հիշվում է Անիի ամիրա Երկաթը, որի որդի Բարսեղը հետագայում քաղաքի եպիսկոպոսը դարձավ:

Սակայն առաջին հայացքից տարակուսանք է հարուցում սույն արձանագրության 1220 թվականը, քանի որ այդ թվականից առաջ ու հետո քաղաքի ու մերձակա վանքերի արձանագրություններում որպես Անիի ու Երևանի արքեպիսկոպոս է հիշվում Արուղամի որդի Գրիգորը (հետագայում կոչվել է նաև Գրիգոր Մագիստրոս): Նա, համաձայն Մարմաշենի ընդարձակ արձանագրության, ներկայացնում էր Պահլավունյաց տան մի ճյուղը, որը ծագում էր իշխանաց իշխան Վահրամից (1045 թ. նահատակված. նշանավոր Վահրամ սպարապետից), որդին էր Արուղամի Մագիստրոսի և ուներ մեկ աշխարհական եղբայր՝ Լարիբ (Խարիփ) անունով:

Ն. Ակիմյանն այն ենթադրությունն է արել, թե Արուղամի Մագիստրոսը որդին էր Բարսեղ Բ-ի եղբայր Ապիրատի, թեև Ապիրատի (Գրիգոր-Ապիրատ) մասին խոսելիս նշում է, որ «իր գաւակներէն կը յիշուի միայն Սարգիս քահանայ» (Ակիմյան, 1956, 395): Վերջինս, ինչպես տեսանք, Զաքարեի ժամանակ Անիի եպիսկոպոսն էր՝ «Սարգիս որդի Ապիրատի», բայց Ակիմյանն այս մասին ոչինչ չի հայտնում: Իսկ քիչ հետո, անդրադառնալով Անիի

Պահլավունիների վերջին շառավիղներին և տեղեկացնելով, որ Աբուլամր Մագիստրոսն ու իր որդիները Մարմաշենի արձանագրության մեջ իրենց կոչում են Վահրամ իշխանաց իշխանի թոռներ, այնուամենայնիվ Աբուլամրին համարում է Ապիրատի որդին՝ գրելով. «Ժամանակը կը պահանջէ, որ իր որդին եղած ըլլայ Աբուլամր» (Ակիմյան, 1956, 398): Սակայն այս դեպքում Անիի եպիսկոպոս Սարգիս Ա-ը և Աբուլամր Մագիստրոսը պետք է հարազատ եղբայրներ լինեին, մի բան, որ ոչ մի սկզբնաղբյուրով չի հաստատվում: Մյուս կողմից, Աբուլամրը և նրա որդիները Ապիրատյան տան ժառանգները լինելու դեպքում իրենց Վահրամ իշխանաց իշխանի սերունդ չէին կարող համարել, ինչպես որ այդ չի արել Ապիրատյաններից որևէ մեկը: Ն. Ակիմյանը ելնում է միայն ժամանակի համապատասխանությունից, որը տվյալ դեպքում որոշիչ չի կարող լինել: ԺԱ դարում այնքան մեծ հռչակ ու ճյուղավորում ստացած Պահլավունյաց տունը թեև Շեղդադյանների տիրապետության շրջանում Անիում մեծ դեր չէր խաղում (այդպիսի դեր ունեին Ապիրատյանները), բայց ո՛չ բնաջնջվել էր, ո՛չ էլ հիմնովին տեղահանվել: Ինչպես երևում է, նրանք կրկին գորացել են Զաքարյանների օրոք և մասամբ վերականգնել իրենց ժառանգական իրավունքները: Այդ անելու համար նրանք առաջին հերթին պետք է հիշեին իրենց համբավվոր մայրնիներին: Պատահական չէ, որ Մարմաշենի արձանագրության սկզբում գրում են. «...նորոգումն եղեւ... ի ձեռն որդոց Ապուլամրի Մագիստրոսի տէր Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի եւ հարազատի իմոյ Խարփին, թոռանց Վարհամա իշխանաց իշխանի եւ զարմից եւ շառաւելի սրբոյն Գրիգորի...», իսկ վերջում Ղարիբի մահվան մասին ծանուցումից հետո տեղեկացվում է, թե մա թաղվել է «առ դրան սրբոյ կաթողիկէիս մերձ առ Աշխարս հաւում մերոյ Վարհամա իշխանի» (Օրբելի, 1963, 443, Ալիշան, 1881, 150-151): Տեղին է հիշել, որ Վահրամ Պահլավունին (նրա պապի անունը Աբուլամր էր) ուներ երկու որդի՝ Աբուլամր և Գրիգոր: Հնարավոր է, որ սրանցից մեկի, թերևս Աբուլամրի սերնդից էր Աբուլամր Մագիստրոսը (նկատենք, որ Ապիրատյանների տոհմաբանության մեջ Աբուլամր անուն ընդհանրապես չկա):

Գրիգոր Ա-ն առաջին անգամ հիշվում է Անիի մերձակա Արջո Առիճում 1213 թ., երբ Հոռոմյանց Կոստանդի որդի Հովհաննես քահանան, միաբանելով այդ վանքին, նվիրատվություն է կատարում «ի սուրբ Աստուածածինս, ի ձեռն տէր Գրիգորի, որդոյ Ապուլամրի» (Սարգիսյան, 1864, 190): Երկրորդ անգամ Գրիգորը հիշվում է Անիի մերձակա մեկ այլ նշանավոր վանքում՝ Բագնայրում, որը մա կոչում է «մեր սեփական ուխտս», և որտեղ 1215 թ. մի կանոնագիր-արձանագրություն է թողել՝ սահմանելով մահացած հոգևորականների համար մատուցվող պատարագների քանակը (Սարգիսյան, 1864, 283): Նույնիմաստ արձանագրություն գրվել է մահ Արջո Առիճում «հրամանաւ Գրիգորոյ եպիսկոպոսի, որ էր ժառանգորդ Սուրբ Ուխտիս...» (Սարգիսյան, 1864, 191): Բագնայրի 1215 թ. մեկ այլ արձանագրություն

վկայում է, որ Գրիգորն ինչ-որ բան է վաճառել Հոռոմյանց Կոստանդին որդի Հովհաննեսին, որն իր հերթին այն մվիրել է վաճառին։ «ՈԿԴ (1215) ի յամս աստուածապատի Բոգեոյ տեառն Գրիգորոյ, որդոյ Ապուղամբին, ես Յոհաննէս քահանայ... զմեցի... ի կէսն ի տէր Գրիգորոյ, որդոյ Ապուղամբին եւ ետու ի Սուրբ Աստուածածինս...» (Սարգիսյան, 1864, 183)։ Ինչպես երևում է հաջորդ՝ 1216 թ. արձանագրությունից, այդ ժամանակ Գրիգորն արդեն Անիի ու Օիրակի եպիսկոպոսն էր։ Անիի եպիսկոպոսամիստ Ե. Առաքելոցի պատիճ գրված այդ արձանագրությամբ նա վերացնում է մահացածների համար գանձվող «հոգու հարկը», որը 11 դրամ էր կազմում։ «Թուականին ՈԿԵ (1216) շնորհիւն Աստուծոյ ես տէր Գրիգոր որդի Ապուղամբի ժառանգորդ սեփական հայրենի Աթոռոյս մայրաքաղաքիս Անիո, արհիեպիսկոպոս այսմ ճահանգի, թողի զհարկն հոգոյս գոր ի սկզբանէ սահման էր յամենայն մեռելէ ԺԱ (11) դրամ տալ ի փարթամաց եւ աղքատաց առհասարակ միապէս արնով մինչեւ ի գալն Քրիստոսի։ Արդ ես յաղագս Աստուծոյ ընտրեալ պարոնին մերո տեառն քաղաքիս ամիրսպիսապար շահնշահ Զաքարիայի փոխեցելոյն առ Քրիստոս, եւ վասն յերկարկենդանութեան հարազատի իւրո Իսանէի, եւ որդո մորա Ծահնշահ Սարգսին, աստուածասէր իշխանացս Հաոց ազգատոհմիս եւ վասն հոգոց մեռեցելոց մերոց, բարձի զայս հարկս յամենուստ մինչեւ ի կատարած յադիտեմիս...» (Դիվան, Ա, 14)։

Այս արձանագրության մեջ Գրիգորը պարզորոշ ընդգծում է, որ հանդիսանում է Անիի Աթոռի «ժառանգորդը», որը կոչում է «սեփական» և «հայրենի»։ Նա մի շարք արձանագրություններում ևս նման ձևակերպում է օգտագործում։ Լմբատավանքի մի ամբողջական արձանագրության մեջ գրում է. «Այս մեր արձան ամբնջելի եւ յիշատակ մշտնջենաւոր տեառն Գրիգորոյ արհիեպիսկոպոսի մայրաքաղաքին Անոյ եւ ճահանգին Օիրակայ, ժառանգորդ եւ սեփական մերոյ Աթոռոյս...» (Ալիշան, 1881, 165), իսկ 1227 թ. Անիում գրում է. «Ես տէր Գրիգոր արհիեպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անո եւ ժառանգորդ սեփական հայրենի Աթոռոյս մերո...» (Դիվան, Ա, 18)։ Ո՛չ Բարսեղ Ա-ը կամ Բարսեղ Բ-ը, ո՛չ էլ Ապիրատի որդի Սարգիսը երբևէ այդպես համգամանորեն չեն շեշտում իրենց «ժառանգական իրավունքը»։

1217 թ. Գրիգորը թողնում է Զատկի տոնին եպիսկոպոսական Աթոռին տրվող ևս երկու հարկ. մեկը յուրաքանչյուր գյուղից վերցվող երկու գրիվ (17,28 կգ) հացն էր, մյուսը՝ քաղաքի յուրաքանչյուր եկեղեցուց (մատաղից) տրվող մեկական մորթին։ «Ես տէր Գրիգոր, որդի Ապուղամբի, արհիեպիսկոպոս, կամեցաք առնուլ գեղեալ հարկ ի մեր գաւառէս Օիրակա եւ ի քաղաքիս եկեղեցեացս ի յԱնոյ, զի սահման էր ի սկզբանէ յամենայն գեղէ երկու գրիւ հաց յԱթոռս տալ, եւ ի քաղաքիս ամենայն եկեղեցիս մորթի մի՛ն՝ Զատկին տաին։ Արդ ես... թողի զայս հացս ամենայն գեղի մեծի եւ փոքու եւ Զատկի մորթին ամենայն եկեղեցոյ...» (Դիվան, Ա, 16)։

1218 թ. Անիի «Վրացական» եկեղեցու պատին մի ընդարձակ վրացերեն արձանագրություն է թողել Վրաց Ետիփան (Եպիփանոս) կաթողիկոսը՝ որոշ հարկեր կարգավորելով քաղաքի քաղկեդոնական համայնքի համար: Արձանագրության վերջում հայերեն կարճ մակագրությամբ այն հաստատել են Անիի Վահրամ ամիրան և Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ «ԹՎԻՆ ՈԿԷ (1218) ես տէր Գրիգոր իրիցապետ եպիսկոպոս, ես՝ Վահրամ ամիրա քաղաքիս, վկայեմք, որ կաթողիկոսին հրամանք է գալս» (Անիի վիմագրերի ժողովածուում արձանագրության թվականը նշված է ՈԿԷ (1216) (Դիվան, Ա, 61), սակայն Պ. Մուրադյանը նշում է՝ ՈԿԷ (1218), Մուրադյան, 1977, 43): Այստեղ հետաքրքիր է, որ Գրիգորը կոչվում է երեցապետ եպիսկոպոս: Մինչև 1220 թվականը պետք է գրված համարել նաև Գրիգորի՝ Լմբատավանքում և Հոռոմոսում թողած արձանագրությունները (Ալիշան, 1881, 165, Սարգիսյան, 1884, 151):

Այժմ վերադառնանք Սարգիս Ա-ի արձանագրությանը, որի գրության 1220 թվականը, ինչպես տեսնում ենք, համընկնում է Գրիգորի եպիսկոպոսության շրջանին: Այստեղ հնարավոր է երկու ենթադրություն. կա՛մ արձանագրության ՈԿԹ թվականի միավորը սխալ է, և այն ավելի վաղ է գրվել, կա՛մ էլ, եթե թվականը ճիշտ է, Անիում միաժամանակ գոյություն է ունեցել հոգևոր իշխանության երկու բարձրագույն պաշտոն՝ առաջնորդ և երեցապետ եպիսկոպոս: Երկրորդ ենթադրության օգտին եղած փաստարկներն ավելի համոզիչ են թվում, ուստի փորձենք պարզաբանել այս հարցը: Սակայն մինչև Սարգիս ու Գրիգորի խնդրին անդրադառնալը ծանոթանաք Անիի մեկ այլ արձանագրության, որը գտնվում է նույն Ա. Առաքելոցի պատին և վերաբերում է 1270-ական թվականներին (քաղաքի մեկիքն էր Փախրադինը, որը հիշվում է նաև 1277 թ.):

«Եղանին: Շնորհին Աստուծոյ ի տէրութեան քաղաքիս եւ յառաջնորդութեան տէր Սարգիս եւ ի մելիքութեան Փախրադինին, ես Մխիթար եպիսկոպոս Տեղերեցի ի ցասմանէ շարժի աւուրքս, բարձաք զկիրակէի վաճառն ի փողոցէ. որ այս գրիս հակառակ կայ թէ մեծ թէ փոքր, քաղաքիս մեղացն տէր է» (Դիվան, Ա, 24): Ինչպես տեսնում ենք, շարժի (երկրաշարժի) հնարավոր հետևանքները կանխելու համար Մխիթար Տեղերցի եպիսկոպոսը, որը բնական է՝ Անիի եպիսկոպոսն էր, արգելել է փողոցում կիրակնօրյա վաճառահանությունը, քայքայ նույն արձանագրության սկզբում հիշվում է նաև Սարգիս Բ եպիսկոպոսը որպես առաջնորդ: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Սարգիսը քաղաքի հոգևոր առաջնորդն էր, իսկ Մխիթարը՝ երեցապետ եպիսկոպոսը:

Վերադառնանք Սարգիս Ա-ի 1220 թ. արձանագրությանը: Նրա սկզբում հեղինակը հայտնում է. «Ես տէր Սարգիս, որդի Ապիրատի, առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անույ», ապա հարկը թողնելու մասին նշելուց հետո գրում «գալս ես հաստատեցաք, որ չունի հրաման ի Բանէ Աստուծոյ եպիսկոպոս որ այժմ, եւ կամ զկնի մեր, յազմութիւն յուզէ...» (Դիվան, Ա, 17): Սարգիսը, որպես

առաջնորդ, խոսում է մեկ ուրիշի՝ իր ժամանակի եպիսկոպոսի մասին՝ շեշտելով, որ նա իրավունք չունի հարկն ուզել: Մեր կարծիքով, այդ եպիսկոպոսը հենց երեցապետ եպիսկոպոսն է՝ Աթուղամբի որդի Գրիգորը:

Հատկանշական է նաև, որ, չնայած իր գրած արձանագրություններում Գրիգորը, որպես կանոն, խոսում է վերամբարձ ոճով («Ես տէր Գրիգոր, որդի Ապուղամբի, ժառանգորդ սեփական հայրենի Աթոռոյս մայրաքաղաքիս Անտ, արհիէպիսկոպոս այսմ մահանգի...»), բայց վրաց Ետիփան կաթողիկոսի արձանագրության տակ (1218 թ.), որը ոչ թե Անիի Աթոռի ներքին գործերին վերաբերող, այլ պաշտոնական, եթե կարելի է ասել՝ միջկեղեցական բնույթի գրություն է, գրում է. «Ես տէր Գրիգոր իրիցապետ եպիսկոպոս...» (Դիվան, Ա, 61): Մեր կարծիքով հենց սա է Գրիգորի գրված պաշտոնի իրական անվանումը՝ «երեցապետ եպիսկոպոս»: Իսկ Սարգիս Ա-ը նույն շրջանում հանդիսանում էր քաղաքի հոգևոր առաջնորդը: Միակ մութ կետն այստեղ այն է, որ Գրիգորն իր արձանագրություններում երբեք չի հիշում Սարգսին, իսկ վերջինս 1220 թ. արձանագրության մեջ թեև ակնարկում է, բայց անվանապես չի նշում Գրիգորին: Բայց այդ կարող է բացատրվել երկու հոգևոր պետերի անձնական հարաբերություններով: Սարգիսը, որպես Ապիրատյան տան շառավիղ, որը, սկսած 1072 թվականից, վարում էր Անիի հոգևոր իշխանությունը, թվում է, այնքան էլ բարյաղակամորեն չի ընդունել Պահլավունյաց տոհմանյուղից սերող Գրիգորի առաջխաղացումը, մանավանդ, որ վերջինս էլ ամեն առիթով շարունակ նշում է, թե հանդիսանում է Անիի Աթոռի ժառանգորդը՝ ասես իր գրված դիրքի օրինականությունը և տոհմական իրավունքը ցույց տալու համար: Անիի մերձակա Բագմայրի ու Արշո Առիճի վանքերը, Շիրակի նշանավոր Մարմաշենն ու Լմբատավանքը Գրիգորը համարում է «սեփական», «հայրենի», այսինքն՝ արդեն իսկ բավական ընդարձակ իշխանություն ունեւր Անիի շրջակայքում: Իսկ Սարգսի երբեմնի գործող տոհմն արդեն թուլացել էր, պատահական չէ, որ ԺԳ դարում Ապիրատյան պայազատներ ընդհանրապես չեն հիշատակվում: Հնարավոր է, որ Սարգսի մահից հետո Գրիգորը վերջապես ամբողջովին «ժառանգել» է Անիի Աթոռը՝ համատեղելով առաջնորդությունն ու եպիսկոպոսությունը:

Այսպիսով, վերը նշված փաստարկները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ ԺԳ դարում Անիի բարձրագույն հոգևոր իշխանությունը եղել է երկաստիճան (կարելի է նաև ասել՝ երկիշխան)՝ ունենալով հոգևոր առաջնորդ և երեցապետ եպիսկոպոս: Այն չի հակասում եկեղեցական կանոններին, եթե նկատի ունենանք քորեպիսկոպոսության աստիճանի գոյությունը, որը հայտնի է դեռ վաղ միջնադարից: Ուշագրավ է, որ «երեցապետ» բառի դիմաց Հայկազյան բառարանը տալիս է նաև «փոխանորդ եպիսկոպոսի» բացատրությունը (Նոր բառգիրք, 1836, 685): Քորեպիսկոպոսի գործունեությանն էական տեղ է հատկացվում Մխիթար Գոշի

Դատաստանագրքում: Կաթողիկոս Կոստանդին Ա. Բարձրթերոցից Ստոմ գումարած ժողովի արդյունքում կազմված՝ 1245 թ. Հայաստանի եկեղեցիներ ու ման Անի ուղարկած շրջաբերականում եպիսկոպոսների պարտականությունների մասին ասում է. «Եպիսկոպոսը տարեկան երկու անգամ պետք է շրջի իր թեմում, ժողով անի իր հոտին և սուրբ ու գիտուն քորեպիսկոպոս պետք է մշակակի, որ եկեղեցու դատաստանն ըստ կանոնների անել կարողանա, լինի երկյուղած, ոչ ազահ» (Գանձակեցի, 1982, 219): Այսինքն՝ եպիսկոպոսական փոխանորդի՝ քորեպիսկոպոսի կամ երեցապետի գոյությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում միանգամայն բնական ու անգամ անհրաժեշտ էր: Անիում տեսնում ենք գրեթե մամ երեսույթ, սակայն տեղական, քաղաքային իրականությունից քիտղ առանձնահատկություններով: Հետաքրքիր է, որ Կոստանդին կաթողիկոսի հիշյալ շրջաբերականը Հայաստան բերած վարդան Արևելցուն ընդունած եպիսկոպոսների թվում հիշվում են ման «եպիսկոպոսն Բջնոյ՝ վանական և Գրիգոր» (Գանձակեցի, 1961, 313), այսինքն այս շրջանում Անիից անհամեմատ փոքր բնակավայր Բջնին ուներ երկու եպիսկոպոս: Այս դարաշրջանում զույգ եպիսկոպոսների համատեղ Աթոռակալության հանդիպում ենք ման Սյունյաց հնավանդ Աթոռում: Այս խնդրին անդրադարձած Արքախան վրդ. Մկրտչյանը գրում է. «Տաթևում երկու եպիսկոպոսների միաժամանակյա Աթոռակալությունը ... բնական երեսույթ էր դարձել: Այդ երկու եպիսկոպոսներից մեկը հանդես էր գալիս առաջնորդի, իսկ մյուսը՝ փոխանորդի կամ տեղապահի դերում: Վերջինս սովորաբար հաջորդ առաջնորդն էր դառնում» (Մկրտչյան, 1988, 53):

Եթե ընդունենք, որ Անին ևս երկու եպիսկոպոս ուներ, ապա կարող ենք նոր մեկնաբանություն տալ Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ պահպանված այն տեղեկությանը, ուր խոսվում է իվանն աթաբեկի Դվինում գումարած մի դատավարության մասին, և որի մասնակիցների թվում մշվում է ման «զմեծ եպիսկոպոսն Անույ» (Օրբելյան, 1910, 355): Թվում է, որ պատմիչը ոչ թե փորձել է մեծարել Անիի եպիսկոպոսին, այլ ընդգծել է նրա պաշտոնը՝ «մեծ եպիսկոպոս»:

Կարելի է ենթադրել, որ երկու եպիսկոպոսների գոյությունն Անիում սկիզբ է առել Բարսեղ Ա Անեցու ժամանակ, այն բանից հետո, երբ մա 1195 թ. Անիում կաթողիկոս օծվեց: Նորընծա հայրապետը, զոնե արտաքնապես, իրեն ավելի լայն իրավունքներ պետք է վերապահեր և քաղաքի «երեցապետությունը» թողներ որևէ եպիսկոպոսի: Բարսեղի մահից հետո նրա եղբորորդի Սարգիսն այլևս կաթողիկոս չձեռնադրվեց, այլ միայն՝ եպիսկոպոս՝ պահպանելով ավագության մշակմանը (պատահական չէ, որ Գանձակեցին Լոռիի ժողովի մասնակիցների թվում միայն նրան է կոչում Աթոռակալ, իսկ Բագմայրի 1210 թ. արձանագրության մեջ մա անվանվում է «վերադիտող մայրաքաղաքին Անո»): Բայց, ինչպես երևում է, Բարսեղից հետո Անիում պահպանվեց ման երեցապետ եպիսկոպոսի պաշտոնը, որն անցավ

վերագարթոնքը ապրող Պահլավունիներից (Նշենք, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Աճիում քաղկեդոնական համայնքը ևս իր եպիսկոպոսն ուներ):

Աճիի հոգևոր առաջնորդը և երեցապետ եպիսկոպոսը ունեցել են իրավասությունների որոշակի քաժանում, սակայն առայժմ առկա տվյալներով անհնար է դրանց անջրպետը հստակ որոշել: Կարելի է ենթադրել, որ առաջնորդի կոչումն ու իրավասությունների մի մասը (մասնավորապես դատական իրավունքը) ԺԴ դարում անցել է աշխարհականներին: Որոշ հանգամանքներ խոսում են այն մասին, որ առաջնորդի և երեցապետի իրավասությունների ընդարձակության առումով շատ քան կախված է եղել այս կամ այն կոչումը կրող եպիսկոպոսի անձից, նրա տոհմական ծագումից ու հմարավորություններից: Աճիում գուգահեռաբար երկու եպիսկոպոսների գոյության վերաբերյալ կամ նաև այլ փաստարկներ, որոնց մասին կխոսվի ստորև:

Այժմ անդրադառնանք Աբուղամրի որդի Գրիգոր Ա-ի գործունեության վերջին շրջանին: Նրա անվամբ հայտնի թվակիր հաջորդ արձանագրությունները վերաբերում են 1225, 1226, 1227 թվականներին և այս կամ այն կերպ կապված են նրա եղբոր՝ իշխան Ղարիբի նահատակության փաստի հետ: Առաջինը Մարմաշենի ընդարձակ արձանագրությունն է, որը տեղեկացնում է եկեղեցու հիմնավոր նորոգման, նրան տրված բազում նվիրատվությունների մասին, որ կատարել են Գրիգորն ու Ղարիբը. «Ի ժամանակս... պատրոնաց մերոց աթաբակ Իսմէ Եւ մանտատորթոխուցես Ծահնջահի, հրամանաւ սոցին վերստին նորոգումն եղև հրաշափառ տաճարի... կաթողիկէի Մարմաշինոյ ի ձեռն որդւոց Ապուղամր Մագիստրոսի՝ տէր Գրիգորոյ արհիէպիսկոպոսի եւ հարազատի իմոյ խարիին՝ թոռանց Վարհամա իշխանաց իշխանին...» (Օրբելի, 1963, 443, Այիշան, 1881, 150-151): Այնուհետև թվարկվում են վաճառքի տրված ընծաները՝ ոսկե ու արծաթե սպասք, Հին և Նոր Կտակարաններ, Աճիի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին իր համայնքով, ամբողջ գյուղեր, այգիներ և այլն: Մինչ այդ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին պատկանել է Աճիի եպիսկոպոսական Աթոռին, որին էլ վերադարձվել է 1288 թ. (Դիվան, Ա, 29): Արձանագրության երկրորդ մասում նշվում է Ղարիբի մահվան ու Մարմաշենում թաղվելու մասին («...գեղեցկագեղ եղբայրն իմ խարիփ Մագիստրոսն... մարտիրոսացաւ ի պատե-րագմի անաւրինաց... զմարմինն նորա քերեալ թաղեցաք առ դրան սրբոյ կաթողիկէիս մերձ առ նշխարս հաւուն մերոյ Վարհամա իշխանին»), իսկ վերջում Գրիգոր եպիսկոպոսը պարտավորեցնում է Մարմաշենի սպասավորներին այդուհետև տարվա քուրդ կիրակիներին Ավագ խորանում պատարագել եղբոր հոգու համար՝ «յառուն նահատակին Բրիստոսի՝ խարիին... մինչ ի ծագումն Որդոյն Աստուծոյ...» (Օրբելի, 1963, 443, Այիշան, 1881, 150-151):

Հաջորդ երկու արձանագրություններն Աճիից են և հիմնական թվանդակությամբ գրեթե կրկնում են միմյանց: Առաջինը,

փորագրված Սիրի Պահլավունու և նրա ամուսին Գրիգորի նորոգած Ս. Սարգիս եկեղեցու պատին, վկայում է, որ Գրիգոր եպիսկոպոսը թողել է Անիի քահանաների թաղման հարկը. «Ի ՈՀԵ (1226) ես տեր Գրիգոր թողի զհարկ թաղման քահանայիցս Անու...» (*Դիվան, Ա, 55*):

1227 թ. արձանագրությունն արդեն գրված է եպիսկոպոսանիստ Ս. Առաքելոցի պատին և ունի լրացուցիչ մանրամասներ. «Ի ՈՀԶ (1227) կամաւն Աստուծոյ ես տեր Գրիգոր արհիէպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անո եւ ժառանգորդ սեփական հայրէնի Աթոռոյս մերո, թողի զհարկ քահանայից քաղաքացեաց, զոր ի մահուան արմ տաին եւ փոխարէն հատուցէն մեզ զաւագ հիմզաբթիւն պատարագ յամենայն էկեղեցիս յանուն հարազատ եղբար իմո Ղարփին, կատարելոյ ի պատերազմի խորազմեցեաց ի ՈՀԴ (1225) թուականին. եւ չունի ոք իշխանութիւն յիրիցո հարկս առնու...» (*Դիվան, Ա, 18*): Այսպիսով Գրիգորը Անիի քահանաների մահվան ժամանակ գանձվող հարկը վերացրել է ի հիշատակ իր Ղարիբ եղբոր, որն ամենայն հավանականությամբ զոհվել էր 1225 թ. օգոստոսին խորեզմի շահ Զալալ ադ-Դինի զորքերի դեմ տեղի ունեցած Գառնիի ճակատամարտում, ուր Իվանե աթաբեկի զլխավորած հայ-վրացական զորքը պարտություն կրեց: Ինչպես երևում է, հարկը թողնելու մասին որոշումը կայացվել է նույն 1225 թ., այդ պատճառով էլ մինչև Ս. Առաքելոցի պատին արձանագրվելը տեղ է գտել նաև Սիրի իշխանուհու նորոգած Ս. Սարգիս եկեղեցում: Ուշագրավ է, որ այդ եկեղեցու մեկ այլ արձանագրության մեջ Սիրին, նշելով, որ նորոգել, վերաշինել է եկեղեցին իր ամուսնու միջոցներով՝ նրա հոգու փրկության համար, նաև ավելացնում է, որ տեղի քահանաները պետք է պատարագ մատուցեն պատերազմում զոհված իր հարազատի՝ Ղարիբի համար («սպասաւորք սորա հատուցին էրկու ար պատարագ... յանուն հարազատին իմոյ կատարել Ղարփին, սպանելոյն ի պատերազմի» (*Դիվան, Ա, 55*): Արձանագրության սկզբում նշված է ՈՄԹ (1210) թվականը, որը հավանորեն եկեղեցու վերանորոգման սկզբի տարին է, մինչդեռ, ինչպես տեսանք, Ղարիբը զոհվել է 1225-ին, ուստի արձանագրությունն էլ գրվել է այդ թվականից հետո, թերևս Գրիգոր եպիսկոպոսի արձանագրության գրության ժամանակ:

Գրիգոր եպիսկոպոսի անվան թվակիր վերջին հիշատակությունները 1232, 1233 և 1239 թվականներին (վերջինի ժամանակ նա արդեն մահացած էր) ցույց են տալիս, որ եղբոր մահից որոշ ժամանակ անց նա իր անվանն է կցել ժամանակին հոր, իսկ հետո՝ նաև եղբոր կրած մագիստրոս պատվանունը: Այս երեք թվականների հիշատակարաններում նա կոչվում է Գրիգոր Մագիստրոս, որը ոմանց ենթադրել է տվել, թե եղել է այդպիսի մեկը որպես «իշխան Շիրակի» (*Անադյան, 1942, 574, Հոփսեփյան, 1969, 8*): Կ. Բասմաջյանը Գրիգոր Ա-ին կոչում է «փոքր Գրիգոր Մագիստրոս» (*Բասմաջյան, 1931, 216, 225*): Ն. Ակինյանը, որը Անիի Պահլավունիների վերջին շառավիղներին առավել համգամանորեն անդրադարձած հեղինակն է, Գրիգորին նշում է. միայն նրա Մագիստրոս

մականունով՝ «Ապուղամր եւ որդիք Գրիգոր Մագիստրոս եւ Ղարիբ» (*Ակիմյան, 1956, 398*) ենթավերնագրի տակ՝ վկայարեւելով Մարմաշենի վերը հիշված արձանագրությունը, Բագնայրի մի քանի արձանագրությունները, ինչպես և «Բագնայրի Ավետարանի» 1232 թ. հիշատակարանը, բայց զանց առնելով Անիի բազմաթիվ արձանագրությունները, որոնցից ակնհայտորեն երևում է, թե Անիի արքեպիսկոպոս Աթուղամրի որդի Գրիգորը նույն Գրիգոր Մագիստրոսն է: Պարզապես նա Մագիստրոս է կոչվել եղբոր՝ Ղարիբ Մագիստրոսի (վերջինս այդպես է անվանվում Մարմաշենի արձանագրության մեջ) մահից հետո:

1232 թ. Զաքարյանների քեռորդի Խոռասի պատվերով գրված «Բագնայրի Ավետարանի» գլխավոր հիշատակարանում նշվում է, որ մատյանը նվիրվել է Բագնայրի վանքին՝ «...ի Բագնայրն կոչեցեալ վանք, ի տէրութեան տեղոյ Գրիգորայ, որ Մագիստրոսն ասի, վերադիտող Աթոռոյս Անույ...» (*ԺԳ, 179*): 1233 թ. Բագնայրի մի նվիրատվական արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ի թուիս ՈԶԲ (1233) շնորհիւն Քրիստոսի, ի տէրութեան տեղոյս Գրիգոր Մագիստրոսի, որդոյ Ապուղամրի...» (*Սարգիսյան, 1864, 185*): Իսկ 1239 թ. Անիի նոր եպիսկոպոս Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղի արձանագրության մեջ ասվում է, որ քաղաքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին իր համայնքով այնուհետև ևս պետք է պատկանի Մարմաշենին, ինչպես որ ժամանակին տնօրինել էր Գրիգոր Մագիստրոսը, որն իր Ղարիբ եղբոր հետ միասին թաղված է այնտեղ. «...ես Բարսեղ արքեպիսկոպոս, որդի Ամիր Երկաթայ առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անույ, հաստատեցաք ի մեր սեփական ժառանգութենէս զՍուրբ Ստեփանոս՝ հայրենիք սուրբ ուխտին Մարմաշինոյ վանիցն, սխրատեսիլ Սուրբ Կաթողիկէին, զոր Մագիստրոսն Գրիգոր շնորհեալ եւ հաստատեալ էր, ընդ որոյ հովանեաւ իմքն եւ եղբայր իւր Խարիի կամ հանգստարանի, որպէս եւ իւր գրեալքն բացայայտեն» (*Դիվան, Ա, 17*):

Այսպիսով, ոչ մի կասկած չի մնում, որ Աթուղամրի որդի և Ղարիբի եղբայր Գրիգոր Մագիստրոսը նույն Գրիգոր Ա եպիսկոպոսն է, որն ինչպես Սարգիս Ա-ի մահից հետո Անիի Աթոռն էր ժառանգել, այդպես էլ եղբոր մահից հետո «ժառանգել է» նրա մագիստրոս պատվանունը, թերևս նաև աշխարհական իրավասությունները: Ուշագրավ է, որ Գրիգորի որդիները արձանագրություններում հաճախ իրենց պարզապես կոչում են «Մագիստրոսի որդի», ուստի պետք է կարծել, որ մագիստրոսը թեև այդ ժամանակ սկզբնական նշանակությամբ տիտղոսը չէր, բայց սոսկ պատվանուն էլ չէր, այլ ավելի շուտ ազնվական մեծատոհմության բարձր չափանիշ էր արտահայտում՝ ենթադրելով համապատասխան արտոնություններ:

Վերը նշված թվակիր արձանագրություններից բացի Գրիգոր Ա եպիսկոպոսն ունի նաև անթվական արձանագրություններ Հոռոմոսում և Լմբատավանքում: Առաջինը նվիրատվական բնույթ ունի և վկայում է, որ Գրիգորը Հոռոմոսի Ս. Հովհաննեսին է տվել հավանաբար

նախկինում վանքին պատկանած երեք գյուղ՝ «...եսու ի Սուրբ Յովանէս ընծա գիւղ գեղչէիցն՝ զԱկնաց եւ զԾալթաի եւ զԱղքնագեղի գծողովրդութիւնն՝ յառաջնորդութեան Անդրեաս վարդապետին...» (*Սարգիսյան, 1864, 151*): Լմբատավանքում Գրիգորն ունի երկու արձանագրություն: Ավելի վաղ գրվածում վանքը կոչում է իր «Քայրեմիքը», այսինքն՝ սեփականությունը, և նշում նվիրատվությունները՝ «...ես տէր Գրիգոր, որդի Ապուղամրի Անույ եպիսկոպոս, տուի զԱրդիք եւ զԲուեմոյ գերիցութիւնն Լմբատա՝ իմ Քայրեմեաց, եւ նոցա տարին Ա(1) պատարագ ինձ տուին...» (*Ալիշան, 1881, 165, Եղիազարյան, 1960, 50-57*): Երկրորդ, ավելի ընդարձակ արձանագրությունը վկայում է, որ Լմբատավանքն արդեն անցել է Գրիգորի Քորեղաբայր տեր Բարսեղի իշխանության ներքո, վանքին է տրվել վերջինիս գանձագին Հայրենյաց Թաղը կոչվող գյուղը: Արձանագրությունը գրվել է մինչև 1225 թ., քանի որ Գրիգորի եղբայր Ղարիբն այդ ժամանակ ողջ էր: Նրա անունից զատ այստեղ պահպանվել են Գրիգորի մոր (Աբլղարիի կնոջ)՝ Մախմիքի, ինչպես և Լմբատավանքի վանահայր Առաքելի ու տանուտեր Ռուբենի անունները (*Ալիշան, 1881, 165, Եղիազարյան, 1960, 56*):

Անիի անթվական արձանագրություններից մեկը (Ս. Առաքելոցի գավիթ), որը վերաբերում է քաղաքում քարոզելու եկած ու այստեղ մահացած «Գանձակեցի» միայնակյացի Քիշատակին կատարվելիք պատարագին, նույնպես գրված է Գրիգոր եպիսկոպոսի կողմից («Ես տէր Գրիգոր...», *Դիվան, Ա, 26*), բայց դժվար է որոշել՝ նա Աբուղամրի որդի Գրիգոր Ա-ն է, թե նրա թոռը՝ Գրիգոր Բ-ն:

Այսպիսով, վերը բերված նյութերը ներկայացնում են Գրիգոր Ա-ի քավականին լայն գործունեությունը՝ սկսած Արշո Առիճի վանահայրությունից (1213) մինչև Անիի ու Օիրակի արքեպիսկոպոսի պաշտոնում հանդես գալը (1215-1233): Ինչպես տեսանք, 1239-ին նա արդեն մահացել էր և թաղվել Մարմաշենում, իր սիրելի եղբոր՝ Ղարիբի շիրմի մոտ (ի միջի այլոց, Գրիգոր Ա-ի և նրա եղբոր՝ Ղարիբի մասին ուսումնասիրության քացակայության պատճառով Անիի վիմագրերի ժողովածուի անվանացանկում նույն Գրիգորը ներկայացված է որպես Քինգ, իսկ Ղարիբը՝ երեք տարբեր մարդ (*Դիվան, Ա, 132-133*): Մարմաշենում պահպանվել է նաև Գրիգորի Քիշատակը հավերժացնող հետևյալ անթվական արձանագրությունը. «ԸնորՔիւն Աստուծոյ այս արձան մշտընջենաւոր [Գրիգ]որոյ որդոյ Աբուղամրի, թողին Վահրամա, որ հաստատեալ ի սկզբանէ զկաթողիկէ եկեղեցի: Յիշեացի: Ամէն» (*Օրբելի, 1963, 447*):

Բարձրաստիճան հոգևորական՝ արքեպիսկոպոս լինելով հանդերձ Գրիգորն ամուսնացած է եղել, մի քան, որն այն ժամանակ արտաոռց չէր (*Գոշ, 1975, 50, 320, Վապերագրեր, 1994, 253*): Իսկ Գրիգորի որդի Աբուղամրի 1262 թ. արձանագրության մեջ պահպանվել է նրա մոր (Գրիգոր Ա-ի կնոջ) անունը՝ Մամթան (*Ալիմյան, 1956, 402*): Գրիգորն ունեցել է երեք զավակ՝ Սարգիս, Աբուղամր, Վահրամ անուններով, որոնցից առաջինը դարձել է Անիի եպիսկոպոս, բայց թե որ

թվականին է հորը հաջորդել, ամհայտ է: Համեմայն դեպս 1239-ին, որպես Անիի եպիսկոպոս՝ առաջնորդ, հիշվում է Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղը (Բարսեղ Գ): Երկաթը Անիի ամիրայի պաշտոնում հիշվում է միայն մեկ անգամ՝ 1220 թ. Սարգիս Ա-ի արձանագրության մեջ: Պաշտոնի անվանումը հետագայում այնքան է կապվել նրա անվանը, որ երբ այլևս ամիրա չէր, դարձյալ հիշվում է Ամիր Երկաթ ձևով (ուստի պահպանում ենք գրության այդ կերպը):

Բարսեղը միաժամանակ եղել է Հոռոմոսի վանքի վանահայրը և որպես այդպիսին տեղի արձանագրություններում հիշվում է 1229-1259 թվականներին, սակայն այդ ամբողջ ժամանակ Անիի եպիսկոպոսը չէր: Մասնավորապես, մինչև 1233 թ., ինչպես վերը տեսանք, հիշվում է Գրիգոր Ա-ն, իսկ 1245 թ., երբ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի շրջաբերականով Հայաստան է գալիս Վարդան Արևելցին, նրան ընդունած եպիսկոպոսների թվում հիշվում է Սարգիս Բ-ը՝ «եպիսկոպոսն Անույ» (Գանձակեցի, 1961, 310):

Եթե առաջին արձանագրության մեջ՝ 1229 թ. Բարսեղը հանդես է գալիս միայն որպես Հոռոմոսի վանահայր, ապա 1231-ին հիշվում է արքեպիսկոպոսի կոչումով (Սարգիսյան, 1864, 153): Սույն Հոռոմոսի վանահայրը լինելու դեպքում դժվար թե Բարսեղին արքեպիսկոպոսության պատիվ տրվեր: Հնարավոր է, որ այդ ժամանակից սկսած նա Անիի երկու եպիսկոպոսներից մեկն էր: Ուշագրավ է, որ Բարսեղի՝ Անիում պահպանված 1239 թ. միակ արձանագրության մեջ (որը նաև միակ արձանագրությունն է, ուր նա Անիի եպիսկոպոս է համարվում), նա կոչվում է առաջնորդ. «...Ես Բարսեղ արքեպիսկոպոս, որդի Ամիր Երկաթայ, առաջնորդ մայրաքաղաքիս Անույ...» (Դիվան, Ա, 17): Դրանից հետո Բարսեղի անվանը հանդիպում ենք միայն Հոռոմոսի արձանագրություններում որպես վանահոր:

Այդ ընթացքում տեղի է ունենում Անիի պատմության ճակատագրական իրադարձություններից մեկը՝ 1236 թ. քաղաքը գրավվում ու ավերվում է մոնղոլների կողմից: Ինչպես Կիրակոս Գանձակեցին է վկայում, բարբարոսները կողոպտում են բոլոր եկեղեցիները, կոտորում մեծ թվով քաղաքացիների, այդ թվում՝ հոգևորականների. «...մտնալ ի քաղաքն... կողոպտեցին եւ զամենայն եկեղեցիս, աներեցին ու քանդեցին զամենայն քաղաքն...: Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին... քահանայքն եւ սարկաւագունք եւ պաշտօնեայք եկեղեցականք... ցիր ու ցամ անկեալք ընդ երեսս դաշտացն...» (Գանձակեցի, 1961, 258-259):

Մոնղոլների գերիշխանությունն ընդունած Զաքարյանները թեև որոշ ընդհատումներով քաղաքում պահպանում են իրենց իշխանությունը, սակայն այդ ժամանակից սկսած ծաղկուն Անին աստիճանաբար վայրէջք է ապրում: Քաղաքի եպիսկոպոսությունը ևս կորցնում է իր նախկին առաջատար դերը, իսկ այդ դարավերջին Հայոց եպիսկոպոսական Աթոռների մեջ կրկին իր ավագությունն է վերականգնում Սյունյաց հնավանդ Աթոռը, բարգավաճում են նաև Հաղպատի, իսկ ավելի ուշ՝ Բջնիի եպիսկոպոսությունները: Այս

առնչությամբ Մ. Օրմանյանը գրում է. «Ժամանակ է մը ի վեր Անիի եպիսկոպոսներն էին, որ գերագոյն դիրք ստացած էին Հայաստանի մէջ, մինչ Ռեալադո սովորութեամբ Սիմեոն եպիսկոպոսն էր, որ մէջ, մինչ Ռեալադո ունէր Հայ եպիսկոպոսութեան մէջ: Բայց Անի Ռեալադոն կորուսած էր իր կարեւորութիւնը, եւ Սիմեոնի դիրքը նորէն բարձրացած էր Օրթոքսոսներուն՝ Սմբատի եւ Տարսայիճի շնորհիւ» (*Օրմանյան, 1959, 1701*):

Բարսեղ Գ-ը Ռիշվում է մահ Հոռոմոսի 1247, 1250, 1251, 1253 թթ. նվիրատվական արձանագրություններում (*Սարգիսյան, 1864, 146, 154, 156, 157*): Սակայն նրա տոհմական ճյուղը Անիի Ռոգևոր իշխանության մէջ այլևս չի շարունակվում, մինչդեռ Արուղամբնց (*Մագիստրոսենց*) ճյուղն ունեցել է անմիջական շարունակություն՝ Բանձինս Գրիգոր Ա-ի որդի Սարգիս Բ եպիսկոպոսի («տէր Սարգիս, որդի Մագիստրոսին»), *Դիվան, Ա, 19*: Նրա եղբայր Արուղամբը («որդի Մագիստրոսին») Ռիշվում է Բագնայրի 1261, 1262 թթ. արձանագրություններում (*Սարգիսյան, 1864, 186, 188*): Սրա որդին էր ԺԳ դարի վերջերին Անիի եպիսկոպոս դարձած Հովհաննէսը: Մարմաշենի մի արձանագրությունից երևում է, որ Սարգիս Բ-ի և Արուղամբի «իշխան վահրամ» եղբայրը վաղ է մահացել՝ «կիսարեայ ժամանակաւ փոխեցաւ առ Աստուած» (*Օրթեյի, 1963, 447, Ակիմյան, 1956, 401*):

Սարգիսը, որպէս Անիի եպիսկոպոս, ինչպէս վերը նշեցինք, առաջին անգամ Ռիշատակվում է 1245 թ., երբ այլ եպիսկոպոսների պէս ընդունել է կաթողիկոս Կոստանդին Բարձրբերդցու շրջաբերականը բերող վարդան վարդապետին: Սակայն մինչև այս եպիսկոպոսի գործունեությանն անդրադառնալը հարկ է մի քանի խոսք ասել վերոհիշյալ շրջաբերականի մասին, մանավանդ, որ այն իր ուղղակի արտացոլումն է գտել Անիի եպիսկոպոսանիատ Ս. Առաքելոցի արձանագրություններից մեկում:

Հոռոմկայում Աթոռակալող Կոստանդին Բարձրբերդցին, անհանգստացած Հայոց եկեղեցիների զգալի մասում տիրող անկանոն իրավիճակից, Ռոգևորականության մի մասի թերացումներից, 1243-ին Հեթում Ա թագավորի կամակցությամբ Ստում գումարում է եկեղեցական ժողով՝ Կիլիկիայի բարձրաստիճան Ռոգևորականության մասնակցությամբ: Քանի որ հայաստանցիներին հրավիրելու Ռեարավորություն չկար, ժողովն ընդունում է եկեղեցական կյանքը կարգավորող 25 կետից բաղկացած մի որոշում՝ «Սահմանք կանոնական», որի սկզբում կաթողիկոսը գետնադրում է Հայաստանի եկեղեցիներին ու Ռոգևորականությանը հասցեագրված իր ուղերձը: Այստեղ մահւմ է, որ մտադիր էր անձամբ այցելել գավառները, բայց չի կարողացել, ուստի ուղարկում է շրջաբերականը, որպէսզի տեղում Ռոգևոր պետերը ստորագրությամբ հաստատեն ժողովի ընդունած կանոնները և դրանցով առաջնորդվեն (*Գանձակեցի, 1961, 303*): Կաթողիկոսի պատգամաբեր վարդան Արեւելցին Հայաստան է գալիս 1245 թ., շրջում է անհրաժեշտ տեղերը և եպիսկոպոսների ու վանահայրերի հավանությանն ստորագրություններ հավաքում. «Եւ

եկեալ վարդապետն Վարդան... շոքել ընդ գաւառս Հայոց, յեպիսկոպոսս եւ ի վանորայս եւ յիշխանս եւ տունեալ ամենեցուն զՀրամանս կանոնականս եւ պահանջել յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեան սահմանին եղելոյ: ...ետուն ձեռագիր եղմամբ... եպիսկոպոսն Կարնոյ քաղաքիս Սարգիս, եւ եպիսկոպոսն Անույ միւս Սարգիս, եւ եպիսկոպոսն Կարուց Յակոբ, եւ եպիսկոպոսքն Բջնոյ՝ Վանական եւ Գրիգոր... եւ զյիսար վանորայքն՝ Սանահինն, եւ Գետիկ, եւ Հաղարծիհն, եւ Կեչառուս, եւ Հաւուց Թառ, եւ Այրի վանք, եւ Յովհաննու վանք եւ Սաղմոսայ վանք, եւ Հոռոմոսի վանք, եւ որ շուրջ գնդօք» (Գանձակեցի, 1961, 310):

Բուն կանոնները նպատակ ունեին եկեղեցին ու նրա սպասավորներին զերծ պահել ամօրինականություններից ու չարաշահումներից. վերականգնել եկեղեցական կյանքի կանոնականությունն ու բարոյական չափանիշները: Անհում խնդիրը միայն եպիսկոպոսի տված ստորագրությամբ չի ավարտվում, այլ Շահնշահ Ա-ի ցուցումով Ս. Առաքելոցի պատիւն փորագրվում է հետևյալ արձանագրությունը. «Թուականին 2 (1251) շնորհին Աստուծոյ եւ հրամանաւ տեսոն Կոստանդնայ Հայոց կաթողիկոսի եւ մեծին ամիրսպասալար Շահնշահի արձանագրեցաւ Առաքելական կանոնքս, որ թէ ոք յեպիսկոպոսաց կամ յառաջնորդաց կաշառաւք կամ անմիրու երէց առնէ, կամ առանց ճշդի եւ յոյժ ընտրութեան, դատի յԱստուծոյ, եւ ընդ մզովաւք լինի յերիս սուրբ ժողովոյն...» (Դիվան Ա, 15): Այստեղ իրենց արտահայտությունն են գտել Կոստանդնի շրջաբերականի առաջին և չորրորդ կետերը, որոնցից մեկում ասվում է, թե միայն արձանավորները պետք է ձեռնադրվեն և «առանց արծաթոյ», իսկ մյուսում պահանջվում է, որ նրանք համապատասխան պատրաստություն ունենան «ուսմամբ եւ սրբութեամբ», ձեռնադրվելիս քահանաները քսանհինգ և սարկավագները՝ քսան տարեկանից պակաս չլինեն (Գանձակեցի, 1961, 303-304): Անհի արձանագրության հեղինակները տարիքային մանրամասներ չեն շեշտում, այլ բավարարվում են «անմիրու» ձևակերպմամբ: Սակայն ավելի ուշագրավ է, որ ո՛չ արձանագրության սկզբում, ո՛չ էլ վերջում չի մշվում քաղաքի եպիսկոպոսի անունը, որը թվում է, թե պետք է միանար կաթողիկոսի հորդորին: Կոստանդնի շրջաբերականի հիման վրա 1251 թ. համանման արձանագրություններ են գրվել նաև Մրենում ու Բջնիում. առաջինում հիշվում է վանահայր Գրիգորը, երկրորդում՝ տեղի եպիսկոպոսներ Վանականն ու Գրիգորը (Կոստանյան, 1913, 95-96): Իսկ Անհում, ինչպես տեսնում ենք, շեշտվում է միայն Շահնշահ Ա-ի անունը: Այստեղ տեղին է հիշել Գանձակեցու այն վկայությունը, թե կաթողիկոսի մփրակ Վարդան Արևելցուն այնքան էլ ջերմորեն չընդունեցին վարքի մեջ թերացած եպիսկոպոսները, բայց և չհամարձակվեցին նրա պահանջը մերժել, այլ առերես ընդունեցին. «Եւ զի ամենայն ոք խտորեալ էր ի ճշմարտութենէն՝ ըմբռնեալք ախտիւ ազաւորեան եւ արծաթսիրութեան, ծանր թուեցաւ Հրամանն (կաթողիկոսին), բայց սակայն ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին

երեսս մեծարեցի՞ն...» (Գանձակեցի, 1961, 310): Անհում, ուր առևտրա-տնտեսական ու վաշխառուական հարաբերությունների խորացմանը գուգաճեռ տեղի էր ունենում քաղցրերի անկում, և դրամը դառնում էր ամենագոր, բնական է, ավելի շատ պետք է լինեին թերացումները եկեղեցու կանոնների նկատմամբ և այստեղ առավել դժկամությամբ պետք է ընդունեին կանոնական պահանջների ամեն մի խստացում ու քարոյախոսություն (Սարգիսյան, 1964, 152, Դիվան, Ա, 46) :

Ա. Առաքելոցի վերոհիշյալ արձանագրությունը, մեր կարծիքով, մի նոր ակնարկ է պարունակում Անհում երկու եպիսկոպոսների գոյության մասին, այն հատվածում, ուր ասվում է. «...որ թե ոք լեպիսկոպոսաց կամ յառաջնորդաց կաջառաք կամ անմիրու երեց առնէ...»: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե որպես առաջնորդներ նկատի են առնված վանահայրերը՝ վանական միաբանությունների առաջնորդները, բայց այդ ժամանակ Անհի ու նրա մերձակա վանքերի մեծագույն մասում վանահայրեր էին վարդապետները կամ ավագերեցները, որոնք, ըստ կարգի, քահանա ձեռնադրելու իրավունք չունեին, մի իրավունք, որը պատկանում է եպիսկոպոսին (Գոշ, 1975 292-293): Բացի այդ, արձանագրությունն Անհում է գրվել և առաջին հերթին նկատի ունի քաղաքը, նրա եպիսկոպոսին ու առաջնորդին, որոնց էլ վերապահված էր երեց ձեռնադրելու իրավունքը: Հատկանշական է, որ Կոստանդին կաթողիկոսի շրջաբերականի Ռիման վրա 1251 թ. Մրենում գրված նույնիմաստ արձանագրության մեջ եպիսկոպոսի հետ առաջնորդ չի նշվում. «Եթե ոք լեպիսկոպոսաց կաջառաք երեց առնէ, կամ անմիրու, կամ առանց ընտրութեան, մասն Յուդային առնէ...» (Օրբելի, 1974, 40, Կոստանյանց, 1913, 95):

Այժմ վերադառնանք Սարգիս Բ-ի գործունեությանը, որի անվան հաջորդ թվակիր Ռիշատակությունները գտնում ենք Բագնայրում 1262 թ. երկու արձանագրություններում: Դրանցից մեկը Գարեգին երեցի, մյուսը՝ Խոռաս կրտսերի նվիրատվական արձանագրությունն է: Առաջինը սկսվում է հետևյալ կերպ. «ԶԺԱ (1262) ի վերադիտողութեամ մայրաքաղաքիս Անու տէր Սարգիս, տեառն տեղոյս...» (Սարգիսյան, 1864, 187), իսկ երկրորդում Սարգիսը («Ես տէր Սարգիս...») Բագնայրի վանահայր Աքրահամի և Հովսեփ փականալի հետ պարտավորվում է նվիրատուի համար համապատասխան պատարագներ մատուցել (Սարգիսյան, 1864, 187):

Սարգիս Բ-ը մի շարք անթվական արձանագրություններ ունի Անհում: Դրանցից մեկում նա խոսում է. «պսակի թույլտվությունն ստանալու պարտավորությունը հարսի հարազատներից վերցնելու և փեսայի հարազատների վրա դնելու մասին» (Ավագյան, 1978, 162)՝ սահմանելով նոր կարգ. «...ես տէր Սարգիս, որդի Մաքիստոսիմ զայս հաստատեցի. սահման էր ի սկզբանէ, որ հարսն առնուր զհրամանն. շատ խեղճ եւ անպատեհ բան լինէր. զայս հաստատեցի, որ կտրիճն առնու զհրամանն եւ այլ բռնապսակ առնել ոչ ունի ոք իշխանութիւն...» (Դիվան, Ա, 19): Արձանագրությունը տարբեր կերպ

են մեկնաբանել Հ. Օրբելիս (*Դիվան, Ա, Է*) և Ս. Բարխուդարյանը (*Բարխուդարյան, 1971, 90-92*):

Հաջորդ արձանագրությունը, ուր Սարգիսը հիշվում է որպես Անհի առաջնորդ, վերը քննված՝ երկրաշարժի վտանգի պատճառով փողոցում կիրակնօրյա վաճառքն արգելող արձանագրությունն է՝ գրված Մխիթար Տեղեացի եպիսկոպոսի անունից, որը փաստորեն հանդես է գալիս որպես քաղաքի երկրորդ եպիսկոպոս: Արձանագրությունը գրվել է ԺԳ դարի 70-ական թվականներին, Փախրադիմի մելիքության ժամանակ, բայց հետաքրքիր է, որ այստեղ Սարգիսը համարվում է նաև քաղաքի իրավական իշխողը. «...ի տէրութեամ եւ յառաջնորդութեամ տէր Սարգսի եւ ի մելիքութեամ Փախրադիմիմ...» (*Դիվան, Ա, 24*): Ցավոք, Անհի այս շրջանի քաղաքական պատմությունը թերի է ուսումնասիրված, ուստի դժվար է ասել, թե ինչ հանգամանքներում և ինչ չափով է Սարգիսը մասնակցել քաղաքի վարչական կառավարմանը, կամ ինչպիսի դիրք գրավել աշխարհական կառավարման համակարգում: Կարելի է միայն ենթադրել, որ, լինելով «որդի Մագիստրոսի», Սարգիսը ունեցել է նաև տոհմական իրավունքներ ու որոշ աշխարհական լիազորություններ, որոնք էլ հիմք են տվել նրան ինչ-ինչ հանգամանքներում իր «տէրութեան» տակ առնել քաղաքը: Այս հարցը կարոտ է ավելի մանրակրկիտ քննության:

Անմիջապես վերոհիշյալ արձանագրության տակ Սարգիսը թողել է մեկ այլ արձանագրություն, ուր նա կոչվում է եպիսկոպոս՝ «Ծնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Սարգիս եպիսկոպոս...»: Արձանագրությունը վճառված է, բայց պահպանված հատվածներից երևում է, որ այն վերաբերում է ամուսնական հարցերի կարգավորմանը (*Դիվան, Ա, 25*):

Սարգիսը հիշվում է նաև Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավիթի սալահատակմանը վերաբերող արձանագրության մեջ՝ «...ի յառաջնորդութեան քաղաքիս Անո տէր Սարգսի եւ Առիծս Հոգեւորեանց... սալեցի գծամատունս» (*Դիվան, Ա, 20*): Թեև արձանագրության թվականը չկա, բայց համոզված կարելի է ասել, որ այստեղ Սարգիս Բ-ն է հիշված (և ոչ Սարգիս Ա-ը), քանի որ Հոգևորյանց Առյուծը հիշատակվում է նաև Հոռոմոսի 1251 թ. մի արձանագրության մեջ (*Սարգիսյան, 1864, 158*): Իսկ Անհի Ս. Գրիգոր (Սաչուտի կամ Բախտադեկի) եկեղեցու քեմի ճակատին գրված ԺԳ դարի արձանագրության մեջ հիշվող Սարգսի անձը դժվար է ճշտել, քանի որ գրությունը թերի է («յառաջնորդութեան քաղաքիս Անո տէր Սարգսի...» (*Դիվան Ա, 81*), բայց առաջնորդի անվան հիշատակման ձևը նույնն է նախորդի հետ, ուստի կարելի է կարծել, որ այստեղ ևս հիշված է Սարգիս Երկրորդը (մանավանդ՝ բուն արձանագրությունն էլ ԺԳ դարի կեսերի արձանագրություններին թնորոշ ոճ ունի):

Սարգիս Բ-ի մահվան թվականն անհայտ է: Նրանից հետո 1277 թ. Անիում հիշվում է Գրիգոր Բ եպիսկոպոսը, որը, ինչպես պարզվում է Մարմաշենի մի անթվական արձանագրությունից, Սարգսի եղբոր

որդին էր՝ «Ես տէր Գրիգորս եղբայրորդի տեառն Սարգսի ետու զիմ սուրբ նշանս ի սուրբ ուխտս Մարմաշինի եւ փոխարէն Ռատուցման զՎարդեապետի քառասունքն եւ զխաչ ութարեքն մինչ ես կէնդանի եմ՝ տեառն Սարգսի. եւ յետ վախճանին՝ ինձ» (Օրբելի, 1963, 445): Ն. Ակինյանը, արձանագրության թերի վերծանությանը ծանոթ լինելով, կարծել է, թե Գրիգորը Սարգսի որդին է (Ակինյան, 1956, 401): Հայտնի է, որ Սարգսի եղբայրներից մեկի՝ Արուղամրի որդի Հովհաննեսը հետագայում Անիի եպիսկոպոսը դարձավ, հավանական է թվում, որ Գրիգորը Սարգսի մյուս եղբոր՝ իշխան Վահրամի որդին էր:

Գրիգոր Բ-ի Անիում թողած միակ արձանագրությունը (Ս. Առաքելոց եկեղեցի) գրված է Փախրադինի պարոնության շրջանում՝ 1277 թ., և վերաբերում է ամուսնալուծության դեպքում կողմերից յուրաքանչյուրին տրվող ունեցվածքի չափին: Նշելի է, որ Գրիգորն իր որոշումը կայացրել է ոչ միայն Փախրադինի, այլև քաղաքի քահանաների «կամակցությամբ»: «Թվին 2ԻԶ (1277) Օնորիում Աստուծոյ ես տէր Գրիգոր արքեպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անույ, կամակցութեամբ պատրոն Փախրադինին եւ քահանայից քաղաքացեալս արձանագրեցաւ, ի վերա եկեղեցոյս. եթէ այդ զկին թողու Դ (4)-իցն Ա (1) զինչ բաժինք լինի տա նմա. եւ թէ կին՝ զայրն՝ Դ (4)-իցն Ա (1) տա յերկկն: Եթէ ոք հակառակ կա գրոյս, դատի յԱստուծոյ» (Դիվան, Ա, 15): Ինչպես տեսնում ենք, իր նախորդի՝ Սարգիս Բ-ի պես Գրիգորը ևս լրջորեն մտահոգված է եղել ամուսնական հարցերի կարգավորման խնդրով և օրինակարգող ձեռնարկների դիմել: Գրիգոր Բ եպիսկոպոսի վերաբերյալ այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել:

ԺԳ դարի վերջերին և ԺԴ դարի սկզբներին Անիի եպիսկոպոսն է եղել Սարգիս Բ-ի եղբայր Արուղամրի որդի Հովհաննես Ա-ը: Նրա անվան առաջին հիշատակությունը պահպանվել է 1298 թ. Անիի Ներքին բերդում Եղբայրիկ գրչի ձեռքով ընդօրինակված մի Ավետարանի հիշատակարանում, որի վերջում կարդում ենք. «...գրեցաւ սա ի քաղաքիս Անո, ի բերդս Ներքի կոչեցեալ... ի պարոնութեան ամիրսպասալար Շահնշահի (Շահնշահ Բ, Կ. Մ.) եւ եպիսկոպոսութեան տեառն Յոհաննիսի, ի տէրութեան Արշեառոն Մագիստրոսենց տէր Յոհաննիսի եւ Ամիրին՝ որդո Փախրադինին» (ԺԳ, 817-818): Այստեղ նշված Արշո Առինի հոգևոր առաջնորդ «Մագիստրոսենց տէր Յոհաննէսը» հավանաբար Հովհաննես եպիսկոպոսի տոհմակիցն էր:

Երկրորդ անգամ Հովհաննես եպիսկոպոսը հիշվում է «Բագնայրի Ավետարանում» Գեորգ Ներսիսանցի պատվերով Գեղանի որդի Ստեփանոսի Բագնայրում 1308 թ. գրած արժեքավոր հիշատակարանում՝ «...գրեցաւ յիշատակարանս... 2ԾԷ (1308) ամիս, ի հայրապետութեանս մերոյ մահամգիս Օիրակ գաւառիս՝ հեզի եւ մարդասիրի տէր Յոհաննիսի որդոյ Ապուղամրի՝ իշխեցող տեղոյս...» (Հովսեփյան, 1951, 891): Հովհաննեսն առանձնակի գովեստով է հիշվում նաև 1313 թ. մեկ այլ Ավետարանի հիշա-

տակարանում, գրված Հակոբ գրչի ձեռքով Օիրակի Մագվոյս կոչված բնակավայրում. «...գրեցաւ... ի հայրապետութեան մայրաքաղաքիս Անոյ տեառն Յոհաննիսի մեծի, որ է քառ վառեալ ի մէջ եկեղեցոյ եւ ի յագգէ Լուսաւորչիմ Հայաստանայց» (*Մաթնոյայն, 1985, 110*): Ուշագրավ է, որ վերջին երկու հիշատակարաններում Հովհաննեսի վարած հոգևոր իշխանությունն անվանվում է «հայրապետություն», իսկ նա ներկայացվում է որպես եռամյուս գործիչ:

Հովհաննեսի եպիսկոպոսության շրջանում տեղի ունեցած Հայոց եկեղեցական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր 1307 թ. Սսի ժողովը: Այն հրավիրել էին Կիլիկիայի Հեթում Բ լատինամետ թագավորահայրը և տասնութամյա Լևոն Դ-ը, Գրիգոր Զ Անավարզեցի կաթողիկոսի հորդորով (վերջինս մահացավ մինչև ժողովի գումարումը)՝ նպատակ ունենալով պապական Արևմտացին դավանաբանական զիջումներ կատարել՝ ռազմաքաղաքական օժանդակություն ստանալու ակնկալությամբ: Մեկ օրում ավարտված այդ ժողովը թագավորի ու Հեթումի ճշմամբ ընդունում է Հայաստանայց եկեղեցու դավանաբանությունը մերժող որոշումներ (անգամ՝ «Բրիստոսի»՝ «զերկու բնութիւնս եւ զկամս եւ զներգործութիւնս» և այլն): Ժողովի ու ժողովականների մասին պատմող Կղեմես Կալանոսը, որը նշում է, թե հին վավերագրերից է օգտվել, ներկա եղած 26 եպիսկոպոսների անունների մեջ Կիլիկյան ու սահմանակից շրջանների եպիսկոպոսներից բացի հիշատակում է չորս հայաստանցիների՝ «Թովհաննէս Մարանդունեաց, Կարապետ՝ Մեծկերտի, Վարդան՝ Անիի եւ Փիլիպոս՝ Խորձեանցի» եպիսկոպոսներին (*Օրմանյան, 1959, 1785*): Ինչպես տեսանք, Անիի Հովհաննես Ա եպիսկոպոսը հիշվում է 1298, 1308, 1313 թթ., իսկ Վարդան անունով Անիի եպիսկոպոս այլ աղբյուրներից հայտնի չէ: Ծառ հնարավոր է սակայն, որ նույն այս Վարդանն է 1320 թ. հիշատակված Մրենում, ում Իվանիկի արձանագրության մեջ («...պարոնութեամբն Սարգսի... եւ ի հայրապետութեան ի տէր Վարդան, եւ Իւանիկս...», *Օրբելի, 1974, 38*) և որ Հովհաննես Ա-ի Աթոռակալության շրջանում նա հանդիսանում էր Անիի երկրորդ եպիսկոպոսը: Հայաստանցի ժողովականների վերաբերյալ Մ. Օրմանյանը հետևյալ դիտողությունն է անում. «Այս չորսերը (եպիսկոպոսները, Կ. Մ.) Հայաստանի ներկայացուցիչներ պետք է համարուէին, սակայն Մարանդունի գառառ չունինք, միայն Մարանդ գիւղ մը կը գիտցուի, իսկ Անիի արքեպիսկոպոս ըստածը, եթէ բուն Անիի արքեպիսկոպոսն ըլլար, 25-րդ տեղը չէր թողուեր (ժողովականների ցանկում, Կ. Մ.)» (*Օրմանյան, 1959, 1785*): Ինչպես ասացինք, հնարավոր է, որ Վարդանը Անիի երկրորդ եպիսկոպոսն էր՝ երեցապետը, և կամ գուցե Մարանդունիի եպիսկոպոս կոչված Հովհաննեսը շփոթված է Անիի նույնանուն եպիսկոպոսի հետ: Երկրորդ ենթադրությունն անհավանական է, քանի որ 1317 թ. Ադանայի ժողովում հիշվում է Մարանդունյաց մեկ այլ եպիսկոպոս (նշանակում է, այսպիսի թեմ եղել է՝ հավանաբար ընդգրկելով

վաստությունների Մարանդ գավառը), իսկ վարդանի՝ Անիի երկրորդ եպիսկոպոս և ժողովին ուղարկված պատվիրակ լինելը միանգամայն հնարավոր է: Սակայն ավելի էական է, որ ո՛չ ճշված Հովհաննեսը, ո՛չ էլ Անիի վարդանը ժողովի որոշման տակ չեն ստորագրել՝ բոլոր ժողովականների մեջ քացառություն կազմելով: Կալանոսը, որը սկզբում ճշում է, թե ժողովին մասնակցել է 26 եպիսկոպոս, այնուհետև գրում է, որ նրա որոշումները հաստատել են 36 եպիսկոպոսներ՝ դրանց թվում հիշատակելով ևս 11 հայաստանցիների (Երզնկայի, Բարեղոյի, Կամախի, Բասենի, Սասունի, Օծոփի և այլ վայրերի եպիսկոպոսներին): Այս կապակցությամբ Մ. Օրմանյանն իրավացիորեն գրում է. «...առելի մեծ տարբերությունը Հայաստանի եպիսկոպոսներում մեջն է, որոնցմե կը պակսի Մարանդունեաց եւ Անիի եպիսկոպոսները եւ առեցուած են 11 նոր անուններ... քանի որ ստույգ քացատրութիւն չկայ, կրնանք ըսել, թէ պակաս եղողները չհաւնելով մեկնողներն են, իսկ առեցուածներ՝ վերջէն հասնելով կամ ձեռնադրուելու գալով ստորագրելու պարտաւորուեր են» (Օրմանյան, 1959, 1786):

Այն փաստը, որ ժողովի որոշման դեմ, չնայած թագավորական ճնշմանը, հենց տեղում ընդդիմացողներ են եղել, երևում է մաս Մովսես Երզնկացի վարդապետի վկայությունից, որը գրում է. «Նույն ինքն ի տեղին քազումք հակառակեցան եւ դեռ տակաւին եւս հակառակին...» (Անեցի, 1893, 298): Այսպիսով, անեցիներն այս անգամ ևս հավատարիմ են մնացել իրենց մահմադարի որդեգրած ավանդապատկության սկզբունքին (հիշենք Բարսեղ Բ Անեցու անհաշտ ընդդիմությունը Հռոմիլայի դավաճանական գիշողականության մկատմամբ): Իսկ Սսի ժողովը, որ, Մ. Օրմանյանի դիպուկ բնութագրմամբ, թագավորական պարտադրանքով կայացած «անգլուխ ու անկանոն համախմբում էր» (Օրմանյան, 1959, 1791), մեծ վրդովմունք առաջացրեց Հայաստանում: Գուցե այս է պատճառը, որ Անիի Հովհաննես եպիսկոպոսը 1308 և 1313 թվականներին հիշատակվում է որպես «հայրապետ»՝ ընդգծելով իր ինքնիշխանությունը Սսի Աթոռի մկատմամբ, մանավանդ, որ նորընծա կաթողիկոս Կոստանդին Դ Կեսարացին Սսի ժողովի որոշումները տարածելու հանձնառուն դարձավ, իսկ ընդդիմացողների շարքերը ստվարացան հանձին Սյունյաց Աթոռի, Գլաձորի վարդապետարանի ու ժամանակի Հայոց ճշմանավոր վարդապետների:

Հովհաննես եպիսկոպոսի անվանը վերջին անգամ հանդիպում ենք Անիում, քաղաքի ավագ դռան մուտքից վեր տեղադրված մեծ արձանագրության մեջ: Այն թվական չունի, քայց տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Անին դարձել է մոնղոլական տերության «խասս ինջու» (արքունի սեփականություն): Անին «խասս ինջու» է դարձել Արու Սայիդ խանի (1319-1335) ժամանակ, հետևաբար արձանագրությունն էլ այդ շրջանից պետք է համարել (Ժամկոչյան, 1955, 109): Յավոք, Անիի «խասս ինջու» դառնալու որոշակի թվականը չի ճշտված: Արու Սայիդի Անիում թողած 1330 թ. հրովարտակ-արձանագրությունը, որով փորձ է

արվում սանձել հարկահավաքների կամայականությունները՝ կանխելու համար բնակչության լայնածավալ արտագաղթը, որն է ուղղակի նշում չի պարունակում այն մասին, որ հենց այդ ժամանակ է քաղաքն արքունի սեփականություն դարձել (*Մուրադյան, 1977, 58-59*): Հայ ժողովրդի պատմության ակադեմիական հատորում այս մասին ասվում է. «1319 թ. Անիի տուժել էր երկրաշարժից. Շահնշահ Բ-ը քաղաքի վիճակը թեթևացնելու նպատակով դիմում է Արու Սայիդ խանին, իսկ վերջինս հավանաբար նույն՝ 1319 թ.՝ այն դարձնում է «խառ-իմջու» (*ՀԺՊ, 1976, 642*):

Արձանագրությունը հետևյալն է. «Գթութեամբ մարդասիրին եւ անմահ Բանին Աստուծոյ եւ վասն յերկարկենդանութեան արքայից արքային աստուածադիր փաթշաֆին... որ եղև մայրաքաղաք Անի խասիմջու, եւ ի տէրութեան քաղաքիս աստուածասէր պատրոնացն Գրիգոր աղին եւ Յովհաննիսի եւ յեպիսկոպոսութեան տէր Յովհաննիսի, ողորմածն Աստուած հայեցաւ ի դժուարութիւն քաղաքիս եւ խորհուրդ քարի ծագեաց ի սրտիս պարոնացն Գրիգորի եւ Յովհաննիսի, որ զքաղաքս մեր նորոգեալ շինեցին եւ զամենայն հարկապահանջութիւն երարձին... եւ զԱթոռին հարկն, որ յետոյ ի չարաց դրած էր զկապալն յեպիսկոպոսէն քարձին, եւ յառաջին սահմանս դարձուցին» (*Դիվան, Ա, 1, հմմտ. Ավագյան, 1978, 15*): Սույն արձանագրությունից ելնելով, որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրել են, թե քաղաքի վաղ հարկերի թվում Անիում արհեստականորեն ուռճացված է եղել նաև եպիսկոպոսական Աթոռին տրվող հարկը, որը և վերադարձվել է նախկին չափին, սակայն Ս. Ավագյանը համապատասխան քննությամբ ցույց է տալիս, որ խոսքը վերաբերում է Անիի Աթոռի՝ մոնղոլական տերությանը տրված հարկի նվազեցմանը (*Ավագյան, 1978, 14-18*):

Այստեղ հարկ է որոշ անդրադարձ կատարելով պարզաբանել եպիսկոպոսական Աթոռի հարկատվության խնդիրը, որը ծագել է մոնղոլական տերության շրջանում: 1269 թ. Անիի տաղմաճիները (հարկահավաքները) հավանորեն իրենց պարոնի՝ Սահիպ Դիվանի ցուցումով Անիի քահանայական դասը՝ երեցանին, ազատել են բաժ հարկից՝ Ս. Ստաքելոցի պատին արձանագրելով. «...քարձաք ի յԱնու իրիցանուս զրածն, զոր ի սկզբանէ ազատ էր» (*Դիվան, Ա, 24*): 1269 թ. Սահիպ Դիվանը կնության է առել աթաբեկ Իվաննի որդի Ավագի դուստր Խոշաքին, ուստի շատ հավանական է, որ հենց այդ կապակցությամբ էլ նույն թվականին Անիի երեցանին ազատվել է բաժ հարկից: Եթե այս և Ս. Ստաքելոցի պատին 1280 թ. Նուրադին Բորթիթի համանման արձանագրության մեջ (*Դիվան, Ա, 23*) նշվում է միայն երեցանու հարկատվությունը, ապա Ս. Ստաքելոցի 1289 թ. արձանագրությունը տեղեկացնում է նաև եպիսկոպոսական Աթոռի վրա դրված հարկի մասին: Այդ շրջանում քաղաքը կրկին անցել էր Զաքարյանների տիրապետության տակ, և քրիստոնյա մոր պարոնների առաջին գործերից մեկն էր դարձել երեցանու և եպիսկոպոսական Աթոռի հարկատվության վերանայումը: «Ես պարոն

Աղբուղայս որդի ամիրսպասալար Եաֆնշահի, թոռն մեծին Զաքարիայի, եւ ես պարոն Թամարս, դուստր իշխանաց իշխանի պարոն Բուդոսային, տեսաք զԱնո Աթոռս եւ գիրիցանիս, որ հարկ կեր ի վերէնին, գոր մեքն նախ...» (Դիվան, Ա, 22): Թեւ արձանագրության շարունակությունը չի պահպանվել, բայց ակնհայտ է, որ այնտեղ խոսվելու է հարկի վերացման կամ առնվազն նվազեցման մասին: Եվ ամա եպիսկոպոսական Աթոռի տնտեսական անկախության համար մղված պայքարի հայտնի վերջին վկայությունը տեսնում ենք Հովհաննես Ա եպիսկոպոսի ժամանակ գրված արձանագրության մեջ, ուր նշվում է, որ «յետո ի չարաց դրած» հարկը չափավորվում է՝ քերվելով «յառաջին սահմանս»:

Հովհաննես Ա-ից հետո մինչև ԺԴ դարի վերջը Անիի եպիսկոպոսների մասին այլևս տեղեկությունների չենք հանդիպում⁷: Դա իհարկե չի նշանակում, թե եպիսկոպոսությունը դադարել էր գոյություն ունենալուց, պարզապես աղբյուրներն են սակավ ու աղքատիկ, իսկ քաղաքն ինքը ամասելի հարկերի տակ կքված և օտար իշխողների կամայականություններին ենթակա՝ անկասելիորեն դեպի անկում էր գնում:

Սակայն քարեքախտաբար պահպանվել է Անիի վերջին եպիսկոպոսի՝ Հովհաննես Բ Ոսկեփորիկի ամուռը, թերևս շնորհիվ այն բանի, որ վերջինս եղել է նաև շնորհալի ու բազմարդյուն գրիչ: Հայտնի է, որ Հովհաննես Ոսկեփորիկը ԺԵ դարի սկզբներին մի Աստվածաշունչ է ընդօրինակել Անիում (Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, թիվ 55), որի հիշատակարանում իրեն կոչում է «Յովհաննես եպիսկոպոս, անպետ գրիչ Անոյ մահանգիս», իսկ մինչ այդ, ԺԴ դարի 80-ական թվականներին մեկ այլ Աստվածաշունչ է ընդօրինակել Սիմեոն րարունապետի համար (*Մաթևոսյան, 1985ա, 38-44*): Բայց Անիի այս վերջին եպիսկոպոսին վիճակված չէր անխոռվ ու հանգիստ պաշտոնավարել իր Աթոռանիստում: ԺԵ դարի սկզբներին արդեն հիմնական բնակչությունից դատարկված Անին ապահով բնակատեղ չէր անգամ նրա եպիսկոպոսի համար: 1423 թ. Հովհաննես Ոսկեփորիկին տեսնում ենք Սանահինի վանքում Հովհաննես Սանահնեցու պատվերով մի Եարակնոց ընդօրինակելիս (*Մատենադարան, թիվ 1587*), իսկ 1426-ին՝ Գուգարքում Թմոք (Թմկաքերդ, Թմոգլի) ամրոցում՝ մեկ այլ ձեռագիր գրելիս: Այդ մատյանների հիշատակարաններում Հովհաննեսը շարունակում է իրեն կոչել «եպիսկոպոս Անոյ», բայց այդ ժամանակ արդեն նա Անիի եպիսկոպոսի կոչումը կրում էր ավելի շուտ որպես պատվանուն:

Հովհաննես Ոսկեփորիկի մահվան ստույգ թվականը հայտնի չէ, թեև ենթադրվել է 1432 թվականը: Լ. Խաչիկյանն այն Հովհաննեսի մահվան տարին է համարում՝ ելնելով Կարապետ Աղթամարցու՝ Տփղիսում գրած հիշատակարանից, ուր նշվում է, որ այդ ժամանակ մահացել են պարոն Փաշի որդիներ պարոն Չալաքեն և «արհեստակոպոսն տէր Յովանես» (ԺԵ. Ա, 420-421, 756): Բայց

Հովհաննեսի սամ Ոհաննէ Թմոքեցու 1449 թ. Արագածոտնում (Սերկեիլի գյուղ) գրած հիշատակարանից կարելի է ենթադրել, թե նա դեռ ողջ էր՝ «...Յովաննես եպիսկոպոս՝ մականուն Ոսկեփոր, որ է ուսուցիչ մեր այսմ գործոց» (ԺԵ. Ա, 594): Մյուս կողմից՝ Կարապետ Աղթամարցու հիշատակարանում նշված պարոն Փաշն ու նրա Չալաբե ու Հովհաննես որդիները, ինչպես երևում է հարակից փաստերից, հենց Տփղիսի հայ միջավայրի երևելի ներկայացուցիչներից էին (Մուրադյան, 1988, 51-53):

Հովհաննես Ոսկեփորիկից հետո աղբյուրներում այլևս չենք հանդիպում Աճիի եպիսկոպոսի որևէ հիշատակություն: Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ ԺԷ դարի կեսերին, 1659 թ., Հոռոմոսի վանահայր Հովհաննեսը հիշատակարաններից մեկում իրեն կոչում է «եպիսկոպոս Անոյ վիճակիս», որից նա ենթադրում է, թե քաղաքի անկումից հետո Աճիի եպիսկոպոսի կոչումը անցել է Հոռոմոսի վանքի առաջնորդներից (Ալիշան, 1881, 96): Սակայն 1485 թ. Հոռոմոսի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը, 1585-ից՝ վանահայր Հովհաննես եպիսկոպոսը, 1685-ից՝ Դանիել Տիգրանակերտցին, 1751-ից՝ Ավետիք եպիսկոպոսը, 1751-1755 թթ.՝ Եղիա Ալաշկերտցին, 1788-ից՝ Հովհաննես Ծամբեցին և ուրիշներն իրենց Աճիի եպիսկոպոս չեն կոչում: ԺԷ դարում Հակոբ Կարնեցին, նկարագրելով 1620-ական թթ. թուրքերի կատարած նվաճումները, գրում է, որ նրանք գրավեցին Թիֆլիսը, Ախլցխան, «...Շիրակվանա երկիրն, յԱճի քաղաքն իւր թեմովն, մինչև ի դուռն Էրեւանայ...» (Հակոբյան, 1956, 562): Այդ ժամանակ Աճին, իհարկե, միայն ամայացած քաղաք էր, բայց նրա թեմի մասին հիշատակությունը մտածել է տալիս, որ, հնարավոր է, նախկին մայրաքաղաքի շուրջ դեռևս պահպանվել էր եկեղեցական տարածքային փոքր միավոր, որի կենտրոնը թերևս հենց Հոռոմոսն էր:

Հետաքրքրական է, որ ավելի ուշ, հայերին այնքան շատ հույսեր ներշնչած 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կստանդնուպոլսի Հայոց Ներսես Վարժապետյան խիզախ պատրիարքն իր պաշտոնական «պատրիարք օսմանեան Հայոց» կոչումից առաջ սկսել էր կրել «արքեպիսկոպոս Ամույ» պատվանունը (Աղաբեգյան, 1878, 1):

Այսպիսով, Աճիի և Շիրակի եպիսկոպոսությունը հիմնվել է 1072 թ. Բարսեղ Ա Անեցու ձեռնադրությամբ և հարատևել մինչև ԺԵ դարի սկզբները: Ծաղկման շրջանում Աճիի Աթոռը մեծ հեղինակություն ու կշիռ է ունեցել, կարգավորել քաղաքի ներհամայնքային կյանքը, տեղ եղել նյութական մեծ միջոցների: Սելջուկյան և մոնղոլական տիրապետության շրջանում, երբ անկայուն ու փոփոխական քաղաքական, աշխարհիկ իշխանությունն օտարների ձեռքին էր, Աճիի եպիսկոպոսությունը կարևոր դեր է կատարել քաղաքի ուրույն դեմքը պահպանելու, նրա ներքին կյանքը կազմակերպելու գործում, հաճախ դարձել ողջ քաղաքային դասի պահանջների ու

կամքի արտահայտիչը (այս առումով առավել հատկանշական են ԺԲ դարում Բարսեղ Բ Անեցու օրոք կատարված դեպքերը):

Անհի եպիսկոպոսները, քաղաքի եկեղեցիներից բացի, ուշադրության կենտրոնում են պահել մերձակա վանքերը, օժանդակել նրանց, միաժամանակ պարբերաբար զբաղվել օրինաստեղծ աշխատանքով՝ զանազան կանոնական արձանագրությունների միջոցով կարգավորելով հասարակական կյանքի խնդիրները՝ ըստ մատակարարմանության ու ժամանակի պահանջի: Սկզբնական շրջանում Անհի եպիսկոպոսներ են եղել Պահլավունիների հետ խնամիացած Ապիրատյան տան ներկայացուցիչները (Բարսեղ Ա, Բարսեղ Բ, Սարգիս Ա), այնուհետև եպիսկոպոսությունը վարել են Պահլավունյաց տան վահրամ սպարապետի տոհմաճյուղից սերող հոգևորականները (Գրիգոր Ա (Մազիստրոս), Սարգիս Բ, Գրիգոր Բ, Հովհաննես Ա): Նշված մեծահամբավ տոհմերի ներկայացուցիչներից բացի Անհի եպիսկոպոս են եղել Ամիր Երկաթի որդի Բարսեղ Գ-ը, Մխիթար Տեղեղոցին, Վարդանը, Հովհաննես Բ Ոսկեփորիկը: Առկա փաստերը ցույց են տալիս, որ Անիում միաժամանակ գոյություն են ունեցել քաղաքի հոգևոր առաջնորդ և քաղաքի ու գավառի երեցապետ եպիսկոպոս, այսինքն՝ բարձրագույն հոգևոր իշխանությունն ունեցել է երկու գլխավոր օղակ:

ԺԳ-ԺԴ դարերում Անհի եպիսկոպոսությունը պակաս դեր չի կատարել, քան նրա աշխարհիկ իշխանությունը: Ավելին, եթե քաղաքական իշխանությունը հաճախ անցել է օտարներից և բազում չարիքների պատճառ դարձել, ապա հոգևոր իշխանությունը միշտ էլ փորձել է դիմակայել արտաքին ճնշմանը, բնակչությանը զերծ պահել ուժացումից ու համընդհանուր ընչազրկումից: Հատկանշական են Հովհաննես Ա-ի մասին պահպանված կցկտուր տեղեկությունները, որոնցից, այնուամենայնիվ, երևում է, որ նա փորձել է մեղմել տիրող ծանր կացությունը: Իսկ հաճախ Անհի վերջին եպիսկոպոսի՝ Հովհաննես Ոսկեփորիկի, արդեն տեսնում ենք մի նվիրյալ հոգևոր գործչի, որն ամայացող քաղաքում ինքն է գրիչ վերցնում ու Սուրբ Գիրքն ընթերցանելով, նաև գրչություն ուսուցանում այլոց, որպեսզի վառ պահի իր նոսրացած հոտի հավատքը և նրան վերադարձնի ապրելու ու մաքառելու հույսը:

Վերջում, որպես Անհի եպիսկոպոսների մասին պահպանված տեղեկությունների ամփոփում, ներկայացնում ենք նրանց գավազանագիրքը: Քանի որ Անհի Աթոռի պատմության առանձին ժամանակահատվածներում գործ ունենք երկու եպիսկոպոսների գոյության փաստի հետ, այն ավելի ակնառու դարձնելու համար ցանկն օժտում ենք լրացուցիչ տեղեկություններով. անվան արձանագրումից հետո նշում ենք յուրաքանչյուր եպիսկոպոսի հիշատակման թվականը, հիշատակման բնագրային ձևը և վայրը (եթե վիժագիր արձանագրությունից է քաղված), կամ հիշատակող հեղինակին: Անթվական հիշատակություններից բերում ենք առավել կարևորները:

Ամբողջական գավազանագրքից բացի ներկայացնում ենք նաև Աճիի հիմնական եպիսկոպոսական տների՝ Ապիրատյան և Պահլավունի եպիսկոպոսների մեր կազմած տրոհմածառը (Պահլավունյաց տան բոլոր ճյուղերը չենք մշտն, քանի որ մեր նպատակը միայն Աճիի եպիսկոպոսների ծագումը ցույց տալն է):

ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐԲ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ ԱՆԻՈՑ

ԲԱՐՍԵՂ Ա ԱՆԵՑԻ

1072 Տէր Բարսեղ արքեպիսկոպոս Անու եւ Տաճն Օիրակաւանոյ (Յայսմաւորք):

1081 ...արքեպիսկոպոսն Օիրակայ ... տէր Բարսեղ (Ուռնայեցի):

1113 Մեռաւ տէր Բարսեղ եւ թաղեցաւ ի Շուշըն մեծ հանդեսիւ (Ուռնայեցի):

ԲԱՐՍԵՂ Բ ԱՆԵՑԻ

1160 Ի հայրապետութեանն տէր Բարսղի (Աճի):

1174 Ի հայրապետութեան նախանգիս մերում տէր Բարսղի (Հոռոմոս):

1177 Բասիլ եպիսկոպոս որ յարեւելս հիւսիսոյ (Թուղթ... առ Գրիգոր Տղայ):

1179 Բասիլիոս արքեպիսկոպոս թագաւորամիստ քաղաքին Անույ (Հոռոմկլայի ժողով):

1181 Ի հայրապետութեան տէր Բարսղի (Հոռոմոս, Հովհաննես գրիչ):

1184 Շնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Բարսեղ... (խաչքար, Աճիի Ս. Առաքելոց):

1187 Ի հայրապետութեան մեծարգոյ եւ հռչակաւոր առնն Աստուծոյ տեառն Բարսղի (Հոռոմոս, Հովհաննես գրիչ):

1191 Կամաւն Աստուծոյ եւ տէր Բարսեղ (Լմբատաւանք):

1193 Յամա աստուածապատիւ եւ հոգեւոր տեառն Բարսղի Հայոց կաթողիկոսի (Աճիի Ս. Փրկչի եկեղեցի):

1195 Ի... յառաջին ամի կաթողիկոսութեան տեառն Բարսղի (Հոռոմոս):

1199 Ի հայրապետութեան տէր Բարսղի... (Հոռոմոս):

ՍԱՐԳԻՍ Ա.

1187 Ի հայրապետութեան տէր Բարսղի եւ

եղբարորդոյ ճորա աստուածարեալ

մանկագոյն քահանայի Սարգսի

(Հոռոմոս, Հովհաննես գրիչ):

1206 Սարգիս Աթոռակալ Անույ (Հոռիի ժողով,

Գանձակեցի)

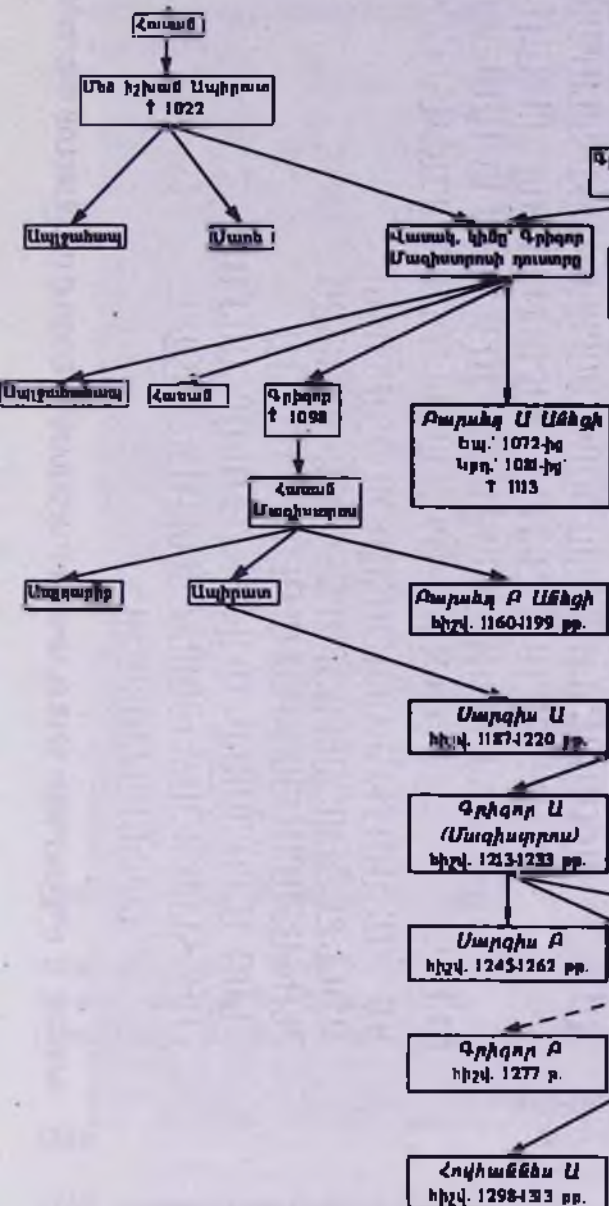
1209 Ի յամա աստուածապատիւ յեառն

Սարգսի՝ որդոյ Ապիրատիւն... (Բազմայր):

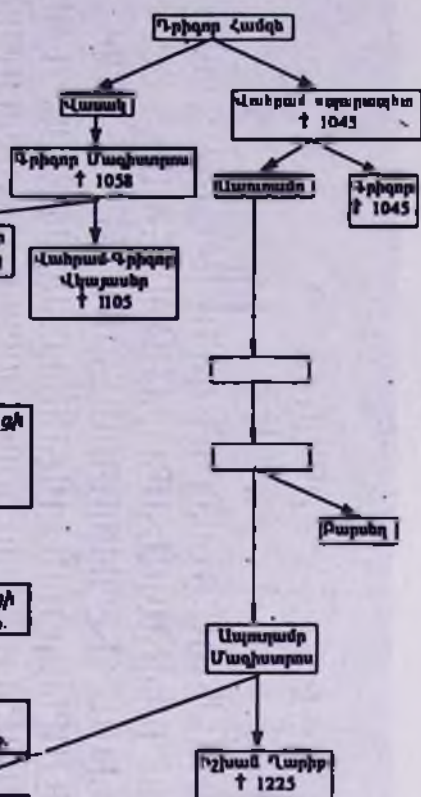
- 1210 Ի յամս նաստուածարեայ եւ մեծարգո տեառն
Սարգսի՝ վերադիտողի մայրաքաղաքին Անո...
(Բազմայր):
- 1211 Ի յամս աստուածապատիւ տեառն Սարգսի՝
որդոյ Ապիրատին... (Բազմայր):
- 1213 ԳՐԻԳՈՐ Ա (ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ)
...ընծայեցի յԱրջու Առնի ի սուրբ
Աստուածածինս ի ձեռն տէր
Գրիգորի՝
որդոյ Ապուղամբի... (Արջու Առն):
- 1215 Կամաւ Հոգոյն Սրբոյ եւ տէր
Գրիգորի մեր սեփական ուխտիս...
(Բազմայր):
Ի յամս աստուածապատիւ հոգեւոր
տեառն
Գրիգորոյ՝ որդոյ Ապուղամբի
(Բազմայր):
- 1216 Ծնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր
Գրիգոր՝ որդի Ապուղամբի
ժառանգորդ սեպհական հայրենի
Աթոռոյս մայրաքաղաքիս Անո
արհիեպիսկոպոս
այսմ ճահանգի... (Անիի Ս.
Առաքելոց):
- 1217 Կամաւքն Աստուծոյ եւ տէր
Գրիգոր՝ որդի Ապուղամբի,
արհիեպիսկոպոս...
(Անիի Ս. Առաքելոց):
- 1218 Եւ տէր Գրիգոր իրիցապետ
եպիսկոպոս
(Անիի «Վրացական» եկեղեցի):
- 1220 Ծնորհիւն Աստուծոյ եւ տէր Սարգիս՝
որդի Ապիրատին, առաջնորդ մայրաքաղաքիս
Անոյ... (Անիի Ս. Առաքելոց):
- 1225 ...տէր Գրիգորոյ
արհիեպիսկոպոսին... (Մարմաշեն):
- 1226 Եւ տէր Գրիգոր...
(Անիի Ս. Սարգիս):
- 1227 Կամաւն Աստուծոյ եւ տէր Գրիգոր
արհիեպիսկոպոս մայրաքաղաքիս
Անո
եւ ժառանգորդ սեփական
հայրենի
Աթոռոյս մերո (Անիի Ս. Առաքելոց):

ԱՆԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԻ ՏՈՀՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ապիրատյաններ

Պապականություններ

ԲԱՐՍԵՂ Գ

1229 Ժառաջնորդութեան տէր Բարսղի որդւոյ

Ամիր Երկաթայ (Հոռոմոս):

1231 ...յառաջնորդութեանս (Հոռոմոսի վանաց)

տէր Բարսղի արհիեպիսկոպոսի՝ որդոյ Ամիր Երկաթա
(Հոռոմոս):1232 ի տերութեան տեղւոյն (Բագնայրի)
տեառն Գրիգորա որ Մագիստրոսն ասի,
վերադիտող Աթոռոյս Անւոյ (Հոռոմոս,
Իգնատիոս գրիչ):1233 ի տերութեան տեղւոյս Գրիգորի
Մագիստրոսի որդոյ Ապուղամրի
(Բագնայր):

անթվականք

մոտ. 1213-16 թթ. Հրամանաւ տեառն

Գրիգորոյ եպիսկոպոսի, որ էր
Ժառանգորդ, Սուրբ Ուխտիս (Արշո
Առիճ):Ես տէր Գրիգոր, որդի Ապուղամրի
Անւոյ

եպիսկոպոս... (Լմբատավանք):

մինչեւ 1225թ... այս մեր արձան

անջնջելի եւ յիշատակ մշտնջենաւոր
տեառն Գրիգորոյ արհիեպիսկոպոսի
մայրաքաղաքին Անւոյ եւ նախագին
Շիրակայ, Ժառանգորդ եւ սեփական
մերոյ Աթոռոյս... (Լմբատավանք):

Այս արձան մշտնջենաւոր

Գրիգորոյ

որդոյ Արուղամրի (Մարմաշեն):

1239 Ենորհին Աստուծոյ եւ Բարսեղ Մաքիստրոսն Գրիգոր...
ընդ... Քովանեաւարքեպիսկոպոս, որդի Ամիր Եր- (Մարմաշենոյ) ինքն եւ եղբայր իւր
կաթայ, առաջնորդ մայրաքաղա- Խարիի կամ Քանգատարանի ...
(քիս Անւոյ... Անիի Ս. Առաքելոց): (Անիի Ս. Առաքելոց):

ՍԱՐԳԻՍ Բ

1245 ...եպիսկոպոսն Անւոյ Սարգիս
(Գանձակնցի):

1246 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի)

տեառն Բարսղի արքեպիսկոպոսի՝

որդոյ Ամիր Երկաթա (Հոռոմոս):

1247 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի)

տեառն Բարսղի, որդոյ Ամիր Երկա-

թա... (Հոռոմոս):

- 1250 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի)
տեառն Բարսղի արձեպիսկոպոսի,
որդոյ Ամիր Երկաթա... (Հոռոմոս):
- 1251 ...յառաջնորդութեան (Հոռոմոսի)
տեառն Բարսղի (Հոռոմոս):
- 1253 Առաջնորդ վանագս տէր Բարսեղ
(Հոռոմոս):
- 1262

ՄԽԻԹԱՐ ՏԵՂԵՐԾԻ

անթվական(ԺԳդ. 70-ական թթ.)
Ես Մխիթար եպիսկոպոս Տեղերէցի

(Աճիի Ս. Առաքելոց)

ԳՐԻԳՈՐ Բ

- 1277 Ծնորճիւն Աստուծոյ ես տէր
Գրիգոր արքեպիսկոպոս
Մայրաքաղաքիս Ամու...
(Աճիի Ս. Առաքելոց):
- անթվական.
Ես տէր Գրիգորս եղբարորդի
տեառն Սարգսի (Մարմաշեն):

1298

ՎԱՐԴԱՆ

- 1307 Վարդան եպիսկոպոս Ամու
(Սսի ժողով, Կալամոս):

ի վերադիտողութեան
մայրաքաղաքիս Ամու տէր
Սարգսի, տեառն տեղւոյս...
(Բագմայր):

անթվական
1260-70-ական թթ.
Ես տէր Սարգիս, որդի
Մաքիստոսիւն...
(Աճիի Ս. Առաքելոց):

Ծնորճիւն Աստուծոյ ես տէր
Սարգիս եպիսկոպոս...
(Աճիի Ս. Առաքելոց):

Ծնորճիւն Աստուծոյ ի
տէրութեան
քաղաքիս եւ
յառաջնորդութեան տէր
Սարգսի... (Աճիի
Ս. Առաքելոց):

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Ա

...ի քաղաքիս Աճի...
եպիսկոպոսութեան
տեառն Յոնանճիսի...
(Աճիի Ներքին բերդ,
Եղբայրիկ գրիչ):

- 1308 ...ի հայրապետութեան մերոյ
նահանգիս
Շիրակ գաւառիս՝ հեզի եւ
մարդասիրի տէր Յոհաննիսի՝
որդոյ Ապուղամբի՝ իշխեցող
տեղոյս...(Բազմայր):
- 1313 ...ի հայրապետութեան
մայրաքաղաքիս Անոյ տեառն
Յոհաննիսի մեծի, որ է ջառ
վառեալ ի մէջ եկեղեցոյ
եւ ի յագգէ Լուսաւորչին
Հայաստանեաց (Շիրակի Մագվոյս
քնակավայր):
- 1319-ից հետո
...յեպիսկոպոսութեան տէր
Յոհաննիսի...
(Անիի գլխավոր մուտք):
- 1320 Ի հայրապետութեան ի տէր
վարդան... (Մրեն):
- ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Բ ՈՍԿԵԾՈՐԻԿ
ԺԴ դարի 80-ական թթ.
...զանիմաստ ծրող սորիւն զԹովհաննես
եպիսկոպոս Անոյ (Անի):
- ԺԵ դարի սկիզբ
...զԹովհաննէս եպիսկոպոս Անոյ վիճակիս
...զԹովհաննէս եպիսկոպոս անպէտ գրիչ
Անոյ նահանգիս (Անի):
- 1423 ...գրիչ Թովհաննէս եպիսկոպոսի Անոյ
յիշեսչիք...
Թովհաննես արքեպիսկոպոսի, մականուն
Ոսկեփորիկ վերաձայնելոյ...(Սանահին):
- 1426 ...գրեցաւ... ձեռամբ մեղապարտ գրչի
Անոյ եպիսկոպոսի տէր Թովանիսի (Թմոք ամրոց):
- 1443 ...աղաչեմ յիշել ի Տէր Թովանէս եպիսկոպոս՝
մականուն Ոսկեփոր, որ է ռուսիչ մեր այսմ
գործոց... (Արագածոտն, Սերկնիլի գյուղ,
Ոհաննէ Թմոքեցի):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 974 թ. երբ Բյուզանդական կայսր Հովհաննէս Չմշկիկը մեծ
գորքով Արևելք է գալիս՝ Աշոտ Գ-ի ցուցումով նրա հետ քանակցելու
են մեկնում իշխան Ստատ (Եվստատ) Թոռնեցի, Հայոց Ղևոնդ (Լևոն)

վարդապետը, նաև «այլ եպիսկոպոսք և վարդապետք» (Ուոհայեցի, 1991, 22-23): Իսկ երբ փոխադարձ համաձայնության կայացումից հետո հայերը կայսրին 10000 զորք են տրամադրում, ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ մարտական գործողությունների մեկնող այդ զորախմբի հետ Աշոտն ուղարկում է նույն Ղևոնդին ու Սարգիս եպիսկոպոսին (Սմբատ, 1956, 9): Թե՛ Ղևոնդը և թե՛ Սարգիսը, որպես թագավորի կողմից լիազորված անձինք, պետք է որ սերտ կապ ունենային արքունիքի հետ: Հետագայում Ղևոնդ վարդապետի Կոստանդնուպոլիս գնալու մասին հայտնեղով, Ուոհայեցին գրում է. թե նա վերադառնալով «գնաց մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն Հայոց, ի մեծ Տունն Օիրակայ» (Ուոհայեցի, 1991, 34), այսինքն՝ Աշոտի մոտ, Աճի:

Իսկ Սարգիսը, եթե նույնը չէ 969 թ. Աճիի առաջին եկեղեցական ժողովի մասնակից «Հոռոմոսի վանաց վանական» Սարգսի հետ, ապա գուցե արքունի եպիսկոպոսն է եղել: Զի բացառվում, որ նա համատեղել է Հոռոմոսի վանահայրությունն ու նորահաստատ մայրաքաղաքի արքունիքի եպիսկոպոսի պաշտոնները: Նման ենթադրության օգտին խոսող կովան կարող է համարվել այն, որ Հոռոմոսի այս վանահայրը 979 թ. հիմնադրել է Աճիի մերձակա Ս. Գրիգոր եկեղեցին (Կարմիր վանք), այսինքն՝ ծանրակշիռ գործունեություն է ծավալել բուն Հոռոմոսից դուրս: Հատկանշական է նաև, որ Սարգսի մահից հետո, 980 թ., Հոռոմոսի վանահայրությունն անցել է նրա որդի Սողոմոնին, որն էլ 985-ին ավարտին է հասցրել Ս. Գրիգոր եկեղեցու շինարարությունը (Մանուկյան, 1967, 154-155):

2. Օիրակի եպիսկոպոսության պատմության վաղ շրջանի մասին գրեթե փաստեր չկան: Միայն Ս. Գրիգորի հիշատակում վարքում Լուսավորչի ձեռքով Հայաստանում եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ստացած անձանց մեջ հիշվում է Արուկես անունով Օիրակի եպիսկոպոսը (Պետրոսյան, 1990, 21): Հետագա դարերում գումարված բազմաթիվ եկեղեցական ժողովների մասնակիցների ցուցակներում Օիրակի եպիսկոպոս չի հիշատակվում:

9. Աճիի Տիգրան Հոնենցի կառուցած Ս. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու հյուսիսային պատի քարերից մեկի վրա պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Տէր Ներսէս անապատին իպիսկոպոս ՈԵ (1156) թուին (Դիվան, Ա, 1966, 64): Քանի որ եկեղեցին կառուցվել է 1215-ին, պետք է ենթադրել, որ արձանագրության քարը պատկանել է ավելի վաղ ստեղծված կառույցի (հավանաբար Ս. Աստվածածին մատուռին, որի տեղում է իր եկեղեցին կառուցել Հոնենցը, համաձայն շինարարական արձանագրության): Ներսեսն, ինչպես տեսնում ենք, կոչվում է անապատի եպիսկոպոս: Որ Աճիի կամ նրա մերձակայքի վանքերից մեկը նաև անապատ է կոչվել, երևում է ԺԳ դարի սկզբներին քաղաքի Բեխենց վանքում գրված մի ձեռագրի հիշատակարանից (ԺԳ, 73): Հնարավոր է, որ այդ նույն անապատի առաջնորդն էր Ներսեսը, սակայն որոշ տարակուսանք է առաջացնում նրա ունեցած քավական քարձր՝ եպիսկոպոսական կոչումը: Արդյո՞ք մինչև հիշյալ անապատ տեղափոխվելը Ներսեսն Աճիի եպիսկոպոսը չի

եղել: Ճավոք լրացուցիչ փաստերի քաջակալությունը թույլ չի տալիս այս հարցում որոշակի եզրակացության հանգել: Ստույգ է միայն, որ Աճիի եպիսկոպոս Բարսեղ Բ-ն առաջին անգամ հիշվում է 1160-ին, իսկ Ներսեսը եպիսկոպոս էր 1156 թ. և այդ ժամանակ տնօրինում էր միայն իր անապատը:

4. Զաքարեի հրավիրած Լոռիի և Աճիի եկեղեցական ժողովների կոնկրետ թվականն աղբյուրները չեն նշում, այդ պատճառով էլ ուսումնասիրողներն առաջարկում են տարբեր թվականներ: Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Լոռիի ժողովը գումարվել է 1208 թ., Աճիինը՝ նույն տարվա դեկտեմբերի վերջերին: Այսպիսի թվագրման համար Օրմանյանն ունի գործող կովան, այն, որ Լևոն Բ-ի նախաձեռնությամբ Սսում 1207-ին Աթոռակալած Դավիթ կաթողիկոսը ևս Զաքարեին բարեփոխումներ կատարելու լիազորություն տվողներից էր (*Օրմանյան, 1959, 1568*), հետևաբար, ժողովները պետք է կայանային դրանից հետո:

Բ. Ուլուքարյանն այս հարցին անդրադարձել է Հաղբատի Հովհաննես վանահոր գործունեությունը քննելիս և եկել այն եզրակացության, որ Լոռիի ժողովը գումարվել է 1205 թ. կամ ամենաուշը՝ 1206-ին, բայց ոչ երբեք 1208 թ. (*Ուլուքարյան, 1975, 255*): Պ. Մուրադյանը Լոռիի ժողովը թվագրում է 1204/5 թ., իսկ Աճիինը՝ «1207 թ. Ծննդյան տոնի նախօրեին» (*Մուրադյան, 1993, 102*):

Կարծում ենք, որ երկու ժողովների միջև ընկած ժամանակահատվածը մեծ չի եղել, որովհետև Զաքարեն ինքը շահագրգռված էր Լոռիում կիսատ թողածը հնարավորին չափ շուտ լրացնել: Աճիի ժողովի համար առավել ընդունելի թվական ենք համարում 1207-ը, մանավանդ, որ այդ թվականը, որպես ժողովի գումարման ստույգ տարեթիվ, տեղ է գտել նաև մանր ժամանակագրություններից մեկում (*Աեքույան, 1983, 59*):

5. Կիրակոս Գանձակեցին Աճիի ժողովի մասնակիցների մասին նշելիս գրում է, թե հիմնականում Լոռիի ժողովի մասնակիցներն էին, որոնցից նշանավորներին արդեն թվարկել էր իր տեղում: Նրանք էին՝ «Մխիթար, որ Գոշն կոչիւր..., Իգնատիոս, Վարդան, Դաւիթ Քորալ-րեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս՝ հայր Սանահին..., Տուրքիկն ի Թեղեցեաց..., Եղիայ ի Հատուց Թառոյ, Գրիգոր Դունացին, Սարգիս միակեացն ի Սեւանայ...» (*Գանձակեցի, 1961, 171-172*): Լոռիի ժողովի մասնակից Կեչառիսի վանահայր, մահացած Գրիգոր Մանոնիկին Աճիում փոխարինել է նոր վանահայր Ներսես վարդապետը (*Գանձակեցի, 1961, 176*): Ժողովի օրերին Աճիում էր նաև Մխիթար Գոշի աշակերտ, հետագայում հռչակված վանական վարդապետը, որն ականատեսի իրավունքով իր պատմության մեջ հանգամանորեն գրել է այդ դեպքի մասին, և որից օգտվել է Գանձակեցին (*Գանձակեցի, 1961, 178*), բայց վանականի գործը, ցավոք, կորել է:

6. ԺԴ դարի 20-40-ական թվականներին Աճիում Գրիգոր Խուցես անունով մեկը հիշվում է որպես «առաջնորդ և հիմն քաղաքիս», իսկ որոշ ժամանակ անց նրա պաշտոնը ժառանգած որդին՝ Ասիլը,

կոչվում է «...առաջնորդ և հիմն քաղաքիս Անոյ, իրաւարար և արդարադատ ամենայն քաղաքին» (*Հովսեփյան, 1951, 892*): Վերջինս 1957 թ. կիլիկյան արքունական մի Ավետարան է ձեռք բերել ու նվիրել Անիի Ս. Առաքելոցին, որը հիշատակարանում անվանում է իրենց «սեփական հայրենի եկեղեցին» (*Մաթևոսյան, 1985, 113*):

7. Եթե հնարավոր լիներ ճշտել, որ Լեւոն Թեմուրի Հայաստան կատարած երկրորդ՝ 1994-1995 թթ. արշավանքի նկարագրության մեջ Թովմա Մեծոփեցու հիշատակած «բերդ Բագրատունու» արտա-հայտությունը վերաբերում է Անիին, ապա կարող էինք ասել, որ այդ շրջանում քաղաքում Աթոռակալել է Մկրտիչ անունով եպիսկոպոսը: Հիշատակությունը հետևյալն է. «...Եկն ի վերայ գաւառին Արա-րատեան, աւերեաց զաշխարհն ամենայն կողոպտելով յընչից, նստաւ ի վերայ բերդին Բագրատունու. էառ զնա եւ քաժանեաց 300 Տաճիկս եւ 300 Քրիստոնէյս ի միմեանց: Ասէին. զՔրիստոնէայս սպանանմք եւ զՏաճիկսն ազատեմք: Եւ էին երկու եղբարք եպիսկոպոսի քաղաքին՝ Մկրտիչ անուն՝ երթեալ խառնեցան ի գունդս Տաճկացն: Եւ սուր եղին ի վերայ եւ սպանին զՏաճիկս եւ զհաւատացեալսն ազատեցին... եւ սուգ մեծ եղել եպիսկոպոսին...» (*Մեծոփեցի, 1881, 46*):

Ըստ Թ. Հակոբյանի՝ «Բերդ Բագրատունու» ասելով պատմագիրն անկասկած նկատի է ունեցել միայն և միայն երբեմնի հռչակավոր Անի մայրաքաղաքը, որն այժմ կորցրել էր իր նախկին արտակարգ նշանակությունը և այդ պատճառով կարող էր համարվել մահ սոսկ ամուր բերդ» (*Հակոբյան, 1982, 334*): Նկատենք, որ ղեկավարի բերդ կոչվելն էական չէ, քանի որ մի քանի տող անց Մեծոփեցին Մկրտիչին կոչում է «եպիսկոպոս քաղաքին»: Սակայն Մ. Օրմանյանը և այլ ուսումնասիրողներ հիշատակված բերդն ու քաղաքը նույնացնում են Կարսի հետ (*Օրմանեան, 1960, 2003, ՀԺՊ, 1972, 28*): Նման ենթադրությունն ավելի հավանական է թվում, երբ ըստ նույն Մեծոփեցու նկարագրության հետևում ենք Թեմուրի երթուղուն, որը եկել է Երզնկայի կողմից, գրավել «Բագրատունու բերդը», անցել Բասեն, ապա Կողք, Սուրմառու: Ցավոք Կարսի եպիսկոպոսների մասին եղած տեղեկությունները ևս քիչ են, այլապես Մկրտիչի անվան միջոցով հնարավոր կլիներ վերջնականապես պարզել Մեծոփեցու նշած բերդի անունը:

Անիի եպիսկոպոսական Աթոռի պատմության վերջին շրջանի առնչությամբ հարկ է հիշատակել նաև Հովհաննավանքում եղած մի խաչարձանի արձանագրություն: Ցավոք բուն արձանագրությունը չի պահպանվել, բայց նրա բովանդակությունը մեզ է հասել Ջաքարիա Սարկավազի ընդօրինակությամբ, որը հետևյալն է. «զվասիլ հայր Յովհաննու վանից՝ առաջնորդ Օիրակայ և ամենայն Անքերդո՝ յիշեցէք ի Քրիստոս: թուին 24(1311)» (*Ղաֆադարյան, 1948, 118, Ալիշան, 1890, 156, 172*): Հովհաննավանքի վանահայրերն այս շրջանում եպիսկոպոսական աստիճան ունեին, և հնարավոր է, որ նրանցից մեկը՝ վասիլը (հոգևորականության շրջանում այնքան էլ տարածված

անուց չէ) որոշ ժամանակ եղած լինի մահ Օիրակի առաջնորդ, ինչպես վկայված է արձանագրության մեջ: Սակայն հիշենք, որ Անիի եպիսկոպոսն այդ շրջանում (1311) Հովհաննես Ա-ն էր, որը դեռ 1308 թ. մի հիշատակարանում նշվում է որպես եպիսկոպոս «Օիրակ գաւառիս»: Չի բացառվում, որ Վասիլի արձանագրության թվականը սխալ է ընդօրինակվել: Նկատենք մահ, որ Հովհաննավանքի Վասիլ առաջնորդի անուցն այլ աղբյուրներում չի պահպանվել: Միաժամանակ հիշատակարաններում և արձանագրություններում 1310, 1318 և 1350 թվականներին որպես Հովհաննավանքի առաջնորդ է հիշատակվում Ներսես եպիսկոպոսը (ԺԴ, 65, 129, Ղաֆադարյան, 1948, 92):

ՎԿԱՅԱԿՈՉՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան, 1873 - Ղ. Ալիշան, Օնորմալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873:

Ալիշան, 1881 - Ղ. Ալիշան, Օիրակ, Վենետիկ, 1881:

Ալիշան, 1890 - Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

Աղաբեկյան, 1878 - Թուղթ Մարկոս Աղաբեգեան... առ պատուականաց պատուական տէր Ներսէս արքեպիսկոպոսի Անույ եւ պատրիարք օսմանեան Հայոց, Կ. Պոլիս, 1878:

Աճառյան, 1942 - Հ. Աճառյան, Հայոց անձնագրումների բառարան, հ. Ա. Երևան, 1942:

Ակիմյան, 1956 - Ն. Ակիմյան, Ներսես Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956: 1976:

Անեցի, 1893 - Սամուել Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Ավագյան, 1978 - Ս. Ա. Ավագյան, Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն, Երևան, 1978:

Բասմաջյան, 1931 - Կ. Բասմաճեան, Հայերէն արձանագրութիւնք Անույ, Բագնայրի եւ Մարմաշինու, Պարիս, 1931:

Բարխուդարյան, 1971 - Ս. Գ. Բարխուդարյան, Սոցիալ-տնտեսական բովանդակության արձանագրություններ և դիտողություններ «Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և քանահյուսության» (ժողովածու), Երևան, 1971:

Գանձակեցի, 1961 - Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց (աշխատությանը՝ Կ. Մելիք Օհանջանյանի), Երևան, 1961:

Գոշ, 1975 - Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի (աշխատասիրությանը՝ Խ. Թորոսյանի), Երևան, 1975:

Դիվան, Ա - Դիվան հայ վիմագրության, պր. Ա. Անի քաղաք (կազմեց՝ Հ. Օրբելի), Երևան, 1966:

Ե-ԺԲ - Ե-ԺԲ որ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (աշխատասիրությանը՝ Ա. Մաթևոսյանի), Երևան, 1988:

Եղիազարյան, 1960 - Հ. Եղիազարյան, Լմբատականքը և նրա արձագրությունները, «Էջմիածին», 1960, Բ:

- Ժամկոչյան, 1955 - Հ. Ժամկոչյան, Աճի քաղաքի 13-րդ դարի երկու արձանագրությունների մասին, Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, Բ. 47, Երևան, 1955:
- ԺԳ - ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի Ռիշատակարաններ (կազմող՝ Ա. Մաթևոսյան), Երևան, 1984:
- ԺԵ. Ա - ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի Ռիշատակարաններ (կազմող՝ Լ. Խաչիկյան), մասն Ա, Երևան, 1955:
- Խաչիկյան, 1973 - Լ. Ա. Խաչիկյան, Արտագի հայկական իշխանությունը և Մործորի դպրոցը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 11, 1973:
- Կոստանյանց, 1913 - Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիրք, Տփղիս, 1913:
- Հակոբյան, 1982 - Թ. Խ. Հակոբյան, Աճիի պատմություն, գիրք Բ, Երևան, 1982:
- ՀԺՊ, 1972 - Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. 4, Երևան, 1972:
- ՀԺՊ, 1976 - Հայ ժողովրդի պատմություն, Բ. 3, Երևան, 1976:
- Հովսեփյան 1951 - Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարան ձեռագրաց, Բ. Ա, Ամթիլիաս, 1951:
- Հովսեփյան, 1969 - Գ. Հովսեփյան, Խաղրակեանց կամ Պոռշեանց Հայոց պատմութեան մէջ, Ամթիլիաս, 1969:
- Ղաֆադարյան, 1948 - Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանդը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948:
- Մաթևոսյան, 1985 - Կ. Մաթևոսյան, ԺԴ-դարի Ռիշատակարանները Աճի քաղաքի և անեցիկների մասին, Պատմաբանասիրական հանդես, 1985, թիվ 3:
- Մաթևոսյան, 1985ա - Կ. Մաթևոսյան, Աճիի եպիսկոպոս Հովհաննես Ոսկեփորիկ գրիչը, «Էջմիածին», 1985, Ը:
- Մաթևոսյան, 1993 - Կ. Մաթևոսյան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը և քաղաքամայր Աճին, «Էջմիածին», 1993, Ա-Բ-Գ:
- Մանուչարյան, 1967 - Ա. Մանուչարյան, Կարմիր վանքի արձանագրությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, թիվ 1:
- Մեծփեցի, 1860 - Թովմա Մեծփեցի, Պատմութիւն Լանկ Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860:
- Մկրտչյան, 1988 - Ա. Մկրտչյան, Սյունյաց մետրոպոլիտական Աթոռը Օրբելյանների իշխանության ժամանակ, «Էջմիածին», 1988, Է:
- Մոկացի, 1897 - Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան Տանն Աղուամից, «Արարատ», 1897:
- Մուրադյան, 1977 - Պ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977:
- Մուրադյան, 1988 - Պ. Մ. Մուրադյան, Վրաստանի հայկական վիմագրությունը (ռուսերեն), Երևան, 1988:

Մուրադյան, 1993 - Պ. Մ. Մուրադյան, Դավանական հանդուրժողականության և ազգամիջյան համերաշխության գաղափարը ԺԲ-ԺԳ դարերի Հայաստանում, «Գանձասար», Դ, Երևան, 1993:

Նոր Բառգիրք, 1836 - Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Բ. Ա. Վենետիկ, 1836:

Պետրոսյան, 1990 - Ե. Պետրոսյան, Հայ Եկեղեցու պատմություն, մասն. Ա, «Հաղրատավանք», 1990:

Սարգիսյան, 1864 - Ն. Սարգիսեան, Տեղագրությունը ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:

Սեքուլյան, 1983 - Օ. Սեքուլեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա, Բ. Գ. Վիեննա, 1983:

Սմբատ, 1956 - Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:

Վավերագրեր, 1994 - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան, 1994:

Վարդան, 1861 - Վարդանայ Բարձրբերդեցոյ պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861:

Ուլուքարյան, 1975 - Բ. Ա. Ուլուքարյան, Խաչենի իշխանությունը Ժ-ԺԴ դարերում, Երևան, 1975:

Ուռնայեցի, 1991 - Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրություն (աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Հ. Բարթիկյանի), Երևան, 1991:

Ուռնայեցի, 1869 - Մատթեոսի Ուռնայեցոյ Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1869:

Օրբելի, 1963 - И. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963:

Օրբելի, 1974 - И. Орбели, Надписи Мрена, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1974:

Օրբելյան, 1910 - Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն մահաճգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

Օրմանյան, 1959 - Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. Ա. Պեյրուր, 1959:

Օրմանյան, 1960 - Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. Բ. Պեյրուր, 1960:

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ